

Çeviriler:

ABU AL-RAYHAN AL-BAYRÛNÎ *

362/973 – Ca. 443/1051

Yazan: F. A. ŞAMSI

Çeviren: ŞADAN KARADENİZ

Al-Bayrûnî¹, çağdaşlarına bilgi vermek ve kendisinden sonra gelecek kuşaklara bin yıl önce olabileceğince çok bilgi bırakmak için yarım yüzyılı aşkın bir süre çaba harcamıştır. Ama, birçok karanlık soruna öylesine çok ışık tutan bir adamın yaşamı ve yaptıkları konusunda her türlü yarı-gerçek ya da gerçek-dışı şeyler söylenmiştir. Kuzey-batıdaki al-Jurjânîyah'dan güney-doğuda Sind'de (olduğu varsayılan) (gerçekte varolmayan) Bayrûn² kentine dek her yerde doğduğu söylenmiştir; hem Sünnî hem Şii olarak doğmuş, Şii ve İsmailî bilgileri açıklığa kavuşturmuş³; aynı zamanda hem Ghaznah (Gazne)'lı Maḥmud'un candan dostu olmuş, hem onunla iyi ilişkiler içinde olmamış; Maḥmûd tarafından hapse bile atılmış⁴; tam altı ay,

* ISLAMIC STUDIES, C. XIII, No. 3, Eylül 1974, Islamic Research Institute, Islamabad (Pakistan), ayr. bas.

¹ *Kitâb fi Tahdîd Nihâyah al-Amâkin li Taḥṣîḥ al-Masâkin*'in kendi el yazısıyla yazılmış nüshasında, al-Bayrûnî, adını, "Abû al-Rayḥân Muḥammad ibn Aḥmad al-Bayrûnî" olarak vermektedir. (Bk. Islamic Culture, VI (1932), s. 534 karşısındaki başlık sayfasında yeralan fotokopi). Bu nedenle, ona, "al-Bîrûnî" demek doğru değildir. Herhalde, "Abû Rayḥân"ın, "al-Bayrûnî/al-Bîrûnî" ile birleştirilmesi kural dışıdır; ya (Arapçada olduğu gibi) "Abû al-Rayḥân al-Bayrûnî" ya da (Farsçadaki gibi) Abû Rayḥân Bîrûnî/Berûnî" olmalıdır.

² "Bîrûn" ve "Bêrûn"un değişik okunuşları nı dikkate almaksızın, "بيرون"u, "Bayrûn" olarak yazacağım. Bununla birlikte, bir yazar, "Ba" harakah (hareke)-sını vermişse (ya da böyle olduğu çıkarılabiliyorsa), çevriyazı (transliterasyon) da ona göre yapılacaktır. (Arapça anlatımlarda, "ê"yi, "è" olarak okuyunuz).

³ Bk. örneğin, G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, C. I. (ayrībasım), Washington, 1950, s. 707; L. Massignon, "Al-Beruni et la valeur internationale de la Science arabe", *Comm. Col.* (= *Al-Bîrûnî Commemoration Volume*, Kalkuta, 1951), s. 217; 'Abd al Salâm Nadwî, "Al-Berûnî", *Comm. Vol.*, s. 254.

⁴ Bk. örneğin, Al-Nizâmî al'Arûdî, *Çahâr Maqâleh*, ed. Mirzâ Muḥammad al-Qazwîni, Hollanda, 1919, s. 57; Muḥammad b. Maḥmûd al-Naysâbüri *apud* Yâqût al-Ḥamawî, *Mu'jam al-Udabâ*; (C. XVII, ed. Sadâ'i Bayûmî, Mısır, 1937), s. 183; E. C. Sachau, *Alberuni's India* (2. bas.), Londra, 1914, s. IX-XVI.

onu bağışlatmak için Maḥmud'un iyi bir zamanını kollayan Vezir Aḥmad ibn al-Ḥasan al-Maymandî tarafından kurtarılmış; buna karşın, ancak kendisine karşı olan al-Maymandî'nin ölümünden sonra Mas'ûd'un lutfuna erişmiş⁵; hem Khwârizm-Şâh (Harizm-Şah) 'Alî ibn al-Ma'mûn'un, hem de onun halefi olan Abu al-Abbas al-Ma'mûn'un çağrısı üzerine Jurjân'a dönmüş⁶; Hindistan'da kırk yıl, ya da ancak onüç yahut on yıl yaşamış; buna karşın, birkaç kez Hindistan'a gitmiş, ama orada uzun süre kalmamış⁷; Sanskritçeyi hem Hindistan'da, hem Kâbul'da, olasılıkla da Khwârizm' (Harizm)'de öğrenmiş⁸; "Bayrûn" denilen bir yerde doğduğu, Khwârizm ya da bu ülkenin başkentinden olmadığı ya da Khwârizm'de çok kısa bir süre yaşadığı için⁹, kendisine al-Bayrûnî adı verilmiş vb. Bu görüşlerin herbiri için aynı ölçüde yetkili kaynaklar var. H. M. Elliot, E. C. Sachau, Muhammed ibn 'Ahl al-Wahhâb al-Qazwîni ve S. H. Barani gibi yeni "yetkili" kaynaklar bir yana bırakılırsa, bu otoriteler şunlardır: al-'Utbi (öl. H. 427 ya da H. 431), abû al-Faḍl al-Bayhaqî (ca. 385-470), al-Sam'ânî (H. 506-562), abû al-Ḥasan al-Bayhaqî (H. 490-565), al-Nizâmî al-'Arûdî (H. 547 ve 552 yılları arasında yazmıştır) Yâqût al-Hamawî (ca. H. 575-626), ibn al-Athîr (ca. H. 555-630), 'Uthmân al-Jûzjânî (ca. H. 664 yılında yazmıştır), ibn Uşaybiyah (H. 591-668), ibn Sa'id (H. 610-685), al-Şahrazûrî (öl. ca. H. 687), al-Gadanfar (H. 630-692) ve al-Qalqaşandî (H. 756-821).

* * *

Bildiğimiz kadar, al-Bayrûnî'den ilk kez, bugün elimizde bulunan bir eserde, abu al-Ḥasan 'Alî al-Bayhaqî'nin *Kitâb Titimmah Siwân*

⁵ Bk. örneğin, Al-Nizâmî al-'Arûdî, age., s. 57-58 ve E. C. Sachau, *Alberuni's India*, s. xiv.

⁶ Bk. örneğin, S. H. Barani, "Al-Bîrûnî and his Magnum Opus *Al-Qânûn u'l-Mas'ûdî*, (*Al-Qânûn a'l-Mas'ûdî*, Hyderabad, Dekka, 1956), s. vi; Hamîd 'Askarî, *Nâmûvar Muslim Sâ'insân*, Lahor, 1962, s. 460; Muhammed al-Qazwîni (al-Nizâmî'nin *Çahâr Maqâleh*'sine ilişkin notlar), Hollanda, 1909, s. 194.

⁷ Bk. örneğin, A. H. al-Bayhaqî, *Kitâb Titimmah Siwân al-Ḥikmah*, Lahor, H. 1351, s. 62; al-Şahrazûrî (E. C. Sachau'nun *Al-Âthâr*'ın önsözündeki özet, s. LIII); Muhammed al-Qazwîni, age., s. 195; S. H. Barani (*Al-Qânûn*, s. viii'de); Hamîd 'Askarî, age., s. 466 ve *Fikr-o-Nazar*, Ekim, 1973, s. 191.

⁸ Bk. örneğin, Bir Bilgin *apud* Yâqût, age., s. 186 ve S. H. Barani (*Al-Qânûn*, s. viii'de).

⁹ Bk. aşağıdaki sayfalar.

al-Hikmah adlı eserinde söz edilmektedir;¹⁰ ancak, yazar birinci elden bilgi sahibi olmadığı gibi, dayandığı yazarın adından da sözetmemektedir. Üstelik, anlattıkları, al-Bayrûnî'nin Hindistan'da kırk yıl kaldığı ve Bayrûn denen olağanüstü bir kentte doğduğu gibi, bazı kabul edilemez anlatımlarla geçerliğini yitirmektedir (Bayrûn kentinin neden olağanüstü olduğunu açıklarken, yazar, incinin istridye içinde olduğunu söylemektedir). Al-Nizâmî al-'Arûdî'nin verdiği bilgiler biyografik bir nitelik taşımamakla birlikte, al-Bayrûnî hakkında başka bir yerde rastlanmayan birçok "olgu"lar ı kapsamaktadır. Ancak, katıksız bir masalçı olan al-'Arûdî öylesine açıkça yanlış şeyler öne sürmektedir ki, anlattıklarının hiçbirine inanmak olası değildir. Elimizdeki en eski güvenilir kaynak, Yâqût al-Ĥamawî'nin eseridir. Çünkü bu yazarın anlattıkları ya çağdaş bir düşünürün söyledikleri ya da kendisinin bir kitapta rastladığı bilgilerdir. Ancak, katıksız bir masalçı olan al-'Arûdî öylesine açıkça yanlış şeyler öne sürmektedir ki, anlattıklarının hiçbirine inanmak olası değildir. Elimizdeki en eski güvenilir kaynak, Yâqût al-Ĥamawî'nin eseridir. Çünkü bu yazarın anlattıkları ya çağdaş bir düşünürün söyledikleri ya da kendisinin bir kitapta rastladığı bilgilerdir. Ancak, öne sürdüğü bazı şeylerin doğru olması olanaksızdır¹¹. çağdaşları olan İbn abû Uşaybi 'ah, İbn Sa'îd ve al-Şahrazûrî, Bayrûn'un Sind'de olduğunu öne süren son otorite olarak görülüyorsalar da, Bayrûn kentinin varlığı konusuna ışık tutmamaktadırlar. Buna, daha önce gördüğümüz gibi, al-Bayhaqî'nin *Titimmah*'sında rastlanmaktadır. (Abû al-Fidâ', İbn Ĥawqal'a dayanarak, "Al, Bîrûn" dan sözetmektedir. Ancak bu, bir yanlış okumadan ileri gelmektedir.

¹⁰ Sir H. M. Elliot (*The History of India as Told by Its Own Historians*, C. II, Londra, 1896, s. 1, not. 2), al-Şahrazûrî'nin ilk yaşamöyküsü yazarı olduğuna inanmakla yanlışla düşmektedir; al-Şahrazûrî, yalnızca, abû al-Ĥasan al-Bayhaqî'den değil, Yâqût al-Ĥamawî ve İbn abî Uşaybi'ah'dan da sonra gelmiştir. Bk. İsmâ'îl Paşa, Ĥadiyah al-'Ârifîn, C. II, İstanbul, 1955, s. 136; al-Ziraklî, Al-Alâm, 2. bas., C. V, s. 101, C. IX, s. 157 ve C. I, s. 188. Sir Henry de, al-Şahrazûrî'nin eserini, "Bîrunî'nin ölümünden kısa bir süre sonra yazdığına" inanmakla yanlışla düşmektedir.

¹¹ Örneğin, al-Bayrûnî'nin taşralı olduğu (*Mu'jam al-Udabâ*, s. 180); Maĥmud'un gökyüzü ve yıldızlarla ilgili olarak aklına ne gelmişse al-Bayrûnî ile tartışması (s. 183). 'Abd al-Şamad adında birisinin onun hocası olduğu ve Maĥmud'un buyruğu ile idam edildiği (s. 186) bana kesinlikle olanaksız görünmektedir.

Abû al-Fidâ¹² al-Muhallabî¹³ ve ibn Sa'id'den de sözetmiştir. Ama burada, "Nayrûh"un, "Bîrûn" olarak okunmasının sözkonusu olup olmadığını söyleyemem. Abû al-Fidâ; al-Bayrûnî'nin *Al-Qânûn'*undan da alıntı vermektedir; ancak burada bir yanlış okuma sözkonusu olsa gerektir). *Kitâb Nuzhah al-Arwaḥ' wa Rawḍah' al-Afrâḥ fî Tawâriḥ al-Ḥukamâ' al-Mutaqaddimîn* adlı eserinden bir alıntının Sachau tarafından yayımlandığı *Al-Âthâr al-Bâqiyah'*da yer aldığı, Şams al-Din Muḥammad ibn Maḥmûd al-Şahrazûrî'nin *Timtimmah'*dan ve Yâqût'un *Mu'jam al-Udabâ'*sından kopya ettiği ve yalnızca Bayrûn'ün (Sind'de) yeri ile "al-Şultan"a, "al-Şahîd"i eklediği, birkaç yerde bazı sözcük değişiklikleri yaptığı açıktır. Al-Gaḍanfar, kuşkusuz, al-Bayrûnî'nin eserlerinin bazılarını okumuş olup genellikle anlattıklarına güvenilebilir. Al-Qalqaşandî çok daha sonra gelen bir yazar olup, burada güttüğümüz amaçlara ilişkin olarak öne sürdüklerini ibn Sa'id'e dayandırmıştır.

Bu bilgilerin bazılarının tümüyle kabul edilemez olduklarını, kimilerine ise küçük bir ölçüde güvenebileceğini görmüştük. Bununla birlikte, al-Bayrûnî'nin elimizdeki kitaplarının bazılarında, kendisiyle ilgili olarak anlattığı bazı olaylar çıkarılabilmekte olup, bunlara dayanılarak al-Bayrûnî'nin yaşamı ve eserleri hakkında (çağdaş olayları anlatan güvenilir tarihçilerin tamamladıkları) oldukça çok bilgi verilebilir.

* * *

Al-Bayrûnî'nin H. 362 yılında doğduğu, öyle görünüyor ki, onun *Risâlah al-Fihrist* adlı eserinden alınmıştır; *Dhû' al-Hijjah'* (Zülhicce) ayının üçüncü perşembe gününde doğduğuna ilişkin bilginin dayanağının ise, al-Gaḍanfar olduğu sanılıyor; daha sonraki yazarların bu bilgiyi ondan aldıkları açıktır. Doğum tarihine ilişkin son güvenilir kaynağın al-Bayrûnî'nin kendisi olduğunu artık biliyoruz.* Ancak, al-Bayrûnî'nin doğum yeri konusunda böylesine bir görüş birliği yoktur. Gerçekten, bu konuda sayıları onüçü bulan değişik görüşler

¹² Abû al-Fidâ (H. 672-732), *Kitâb Taqwîm al-Buldân*, ed. Reinaud ve De Slane Paris, 1840, s. 348-349.

¹³ Bk. aşağıda, Not 152.

* Bk. aşağıda, s. 6.

vardır: bu görüşleri, onları destekleyen kişilerin adlarıyla birlikte aşağıda veriyoruz:

- i. Bayrûnî, al-Jurjânîyah'da doğmuştur; – J. H. Kramers¹⁴;
- ii. Bayrûnî, al-Jurjânîyah'nın eteklerinde doğmuştur – F. Krenkow¹⁵;
- iii. Kâth'in eteklerinde doğmuştur – S. H. Barani¹⁶;
- iv. Khiva'nın eteklerinde doğmuştur – E. G. Browne¹⁷;
- v. *Madînah Khwârizm*'de (yani, Khwârizm kentinde ya da Khwârizm'in başkentinde) doğmuştur – al-Gadarfar¹⁸ ve Sir H. M. Elliot¹⁹;
- vi. *Madînah Khwârizm*'in eteklerinde doğmuştur – Hamîd 'Askarî²⁰ ve İdarah Taşnif-o-Tâlîf²¹;
- vii. *Madînah-Khwârizm*'in yakınlarında bir köy olan Berun/Birûn/Bayrûn'da doğmuştur – S. H. Barani²²;
- viii. *Madînah-Khwârizm*'in dışında doğmuştur – Al-Sam'ânî²³, Yâqût al-Hamawî²⁴ ve E. C. Sachau²⁵;
- ix. Khwârizm eyaletinde bir köyde doğmuştur – 'Abd al-Salâm Nadwî²⁶;

¹⁴ J. H. Kramers, “-Al-Biruni's Determination of Geographical Longitude by Measuring the Distances”, *Comm. Col.*, s. 189.

¹⁵ F. Krenkow, “Bêrûnî and the MS. Sultan Fâtîh No. 3386”, *Comm. Vol.*, s. 196.

¹⁶ S. H. Barani, *Al-Qânûn al-Mas'ûdî*, s. v.'te.

¹⁷ *Çahâr Maqâleh*'nin İngilizce çevirisinin notlarında, Londra, 1921, s. 127.

¹⁸ Al-Ghadanfar (Gazanfer), *Risâlah al-Muşşâtah li-Risâlah al-Fihrist*. (E. C. Sachau, al-Bayrûnî'nin *Al-Âthâr*'ına yazdığı önsöz, ayrı bas., Leipzig, 1923'te, al-Gahdanfar'ın, s. xvi'daki anlatımını vermektedir).

¹⁹ H. M. Elliot, *The History of India as Told by Its Own Historians*, C. II, Londra, 1869, s. 1, Not. 2.

²⁰ Hamîd 'Askarî, age., s. 457. Ancak, öyle görünüyör ki, 'Askarî, “Khwârizm” adında tarihî bir kent olduğunu, bunun dışında, “Bayrûn/Birûn” denilen bir köy olduğunu, ya da bir zamanlar böyle bir köy olduğunu düşünmektedir.

²¹ *Al-Bêrûnî*, 2. bas, İdarah Taşnif-o-Tâlîf, Lahor, 1971, s. 9-10.

²² S. H. Barani, *Al-Bêrûnî*, 1. bas., Lucknow, 1915, s. 34.

²³ 'Abd al-Karîm al-Sam'ânî, *Kitâb al-Ansâb*, Leyden, 1912, folio 98 b.

²⁴ Yâqût al-Hamawî, *Mu'jam al-Udabâ'*, s. 180.

²⁵ *Al-Âthâr al-Bâqiyah* (girişinde), s. XVI-XX.

²⁶ A. S. Nadwî, “Al-Bêrûnî”, *Comm. Vol.*, s. 255.

- x. Sind'de bir kasaba olan Bayrûn/Bîrûn/Berûn kasabasında doğmuştur – al-Şahrazûrî²⁷;
- xi. Sind'deki Bîrûn/Bayrûn/Berûn kasabasına mensuptu – İbn abî Uşaybi 'ah²⁸ ve İbn Sa'îd²⁹;
- xii. (Dünyanın bir yerindeki) Barûn/Bîrûn/Berûn'da doğmuştur – Abû al-Hasan al-Bayhaqî³⁰;
- xiii. Sind'de al-Manşûrah'ın Berûn kesimine mensuptu – *Fikr-o-Nazar*³¹.

[Bu listeye ondördüncü bir madde olarak, Al-Sam'anî'nin "balad" sözcüğü ile "(Khvârizm) eyaleti"ni kastettiğini kabul edersek, al-Bayrûnî'nin Khvârizm eyaleti dışında doğduğunu ekleyebiliriz.]

Bu görüşlerin hiçbirinin tam anlamıyla doğru olmayışı, kimilerinin ise tümüyle biyo-bibliyografyacıların hayallerinin ürünü oluşu, hiç de az şaşkırtıcı ve esef verici değildir. Muhammad b. Tâwit al-Ṭanjah, al-Bayrûnî ile ilgili araştırması sırasında al-Bayrûnî'nin kendisinin, doğum yeri ve tarihi ile ilgili bir ifadesine rastlamıştır. Al-Ṭanjah, bu ifadeye, al-Bayrûnî'nin *Maqâlah fi Hikâyah Ahl al-Hind fi Istihraj al-'Umr* adlı eserinde rastlamış ve al-Bayrûnî'nin *Tahdîd Nihâyah al-Amâkin li-Taşhîh* adlı eserini yayımlarken bu ifadeyi almıştır. Bu ifadeyi aşağıda veriyoruz.

"وقت سولدى قد اتفق بمدينة خوارزم التى عرضها فى ناحية النبال ٤١° ٢٠' وبعد ها عن مدينة السلام نحو المشرق ساعة مستوية تامة ؛ وكانت الولادة يوم الخميس ثالث ذى الحجة سنة ٣٦٢ هـ ، ٤٠٤ ٣٢٢"

"Madînah Khvârizm kenti, ya da Khvârizm'in başkentinde dünyaya geldim. Buranın enlemi 41° 20'; Madînah al-Salâm Bağdad'a

²⁷ Bk. *Al-Âthâr al-Bâqiyah*, s. LIII (Sachau, al-Şahrazûrî'nin *Kitâb Nuzhah al-Arwâh* adlı eserinden bir özet vermiştir).

²⁸ İbn abî Usaybi'ah, *Uyûn al-Anbâ fi Ṭabaqât al-Aṭṭibbâ*, C. III, Beyrut, 1957, s. 29-30.

²⁹ Al-Qalqaşandî, *Subh al-A'sâ*, C. V, s. 64-65; abu al-Fidâ, *Taqwîm al-Buldân*, s. 348, İbn Sa'îd'in bu anlamdaki bildirisi. (Bu anlatımları doğrulama olanağı bulamadım).

³⁰ A. H. al-Bayhaqî, *Titimmah*, s. 62.

³¹ Ekim, 1973, s. 191-192. Al-Bayrûnî'nin, Sind'de, al-Mansûrah'da doğduğu açıkça belirtilmemiştir. Bununla birlikte, al-Manşûrah'ın nehrin öte yakasına yayılmış olduğu, buraya "Bîrûn" adının verilmiş olabileceği ve al-Bayrûnî'nin ailesinin buralı olduğu ima edilmektedir.

³² Bk. *Tahdîd*, Ankara, 1962, s. v.

uzaklığı, doğuda ı tüm ekinoksiyal saat (*sa'ât-i itidalye*)tir; bu, H. 362 yılının, *Dhû al-Hijjah* ayının üçüncü perşembe günü oldu.”

(Al-Gağanfar'ın, al-Bayrûnî'nin doğum yerinin, “Madînah Khwârizm” de olduğunu söylemekte haklı olduğu görünüyor. Ancak, aşağıya bakınız.) Al-Bayrûnî, al-Gağanfar'ın belirtmiş olduğu gibi, Khwârizm'in başkentinde doğmuş olup, onun, Sind ya da Khwârizm'deki Bayrûn adlı bir yerde ya da herhangi bir kentin yakınlarındaki herhangi bir köyde doğmuş olması diye bir sorun yoktur. Bununla birlikte, sorun, Bayrûnî'nin, *Madînah Khwârizm*'de doğduğunu söylerken hangi kenti kastettiğidir. (Khwârizm kenti mi, yoksa Khwârizm'in başkenti mi?) Bu “Madînah Khwârizm”in Khîwah olması, böyle olduğunu Browne'un öne sürmesine karşın, sözkonusu değildir. (O dönemde, Khîwah'ın, Khwârizm'in başkenti olmadığı kesindir³³; bu nedenle de, bu kentten “Madînah Khwârizm” olarak söz edilmiş olamaz;) Browne'un, al-Bayrûnî'nin doğum yerinin Khîwah olduğunu nereden çıkardığı şaşırıcıdır.

Sözkonusu bölgenin coğrafyası konusunda ilk Arap-Müslüman³⁴ otorite (H. 232'de yazılmış ve H. 272'de yeniden gözden geçirilerek yazılmış) *Kitâb al-Masâlik wa al-Mamâlik* adlı eserin yazarı olan İbn Khurdâdhbih, “Khwârizm”in adının Fil olduğunu ve Balkh nehrinin

³³ Khîwah, o sıralarda bir Khurasan (Horasan) kenti (yani, Âmû Deryâ'nın batı yakasında bir kent) olup, o dönemin tüm coğrafyacıları böyle olduğundan sözetmektedirler. Al-İştakhrî, *Kitâb Masâlik al-Mamâlik*, ed. M. J. De Goeje, Leyden, 1927, s. 302'ye göre, Khîwah, Madînah Khwârizm'den bir *marhalah* (merhale) uzaklıktaydı. (H. 331 yılında gezilerine başlamış olan) İbn Hâwqal, (Kâth olarak belirlediği) Madînah Khwârizm ile Khîwah arasında bir *marhalah* uzaklık olduğunu belirtmektedir; bk. *Kitâb Şurah al-Arđ*, ed. J. H. Kramers, 2 bas., 1938, s. 519. Yazarı bilinmeyen, Farsça, *Hudûd al-Âlam* (H. 372'de yazılmış), ed. Manoochehr Sotoodeh, Tahran, 1340/1962, “Khîw”den sözetmekte ve onun, Gurgânj (Kurkânj) (prensliğine) ait küçük bir kasaba olduğunu belirtmektedir; bk. s. 123. Al-Maqdisî, *Ahşan al-Taqâsîm fi Ma'rifah al-Aqâlim*, ed. De Goeje, 2 bas., Leyden, 1906, “Khîwâh”ı, Khwârizm'in Khurasan kentlerinden biri olarak göstermektedir; bk. s. 287.

³⁴ Bazı yazarlar, Arapça yazmış olan herkesten “Arap” diye sözedeler; bazıları da, Halife ya da Müslüman bir Amir (Emir) tarafından (gerçekte, kuramsal olarak) yönetilen ülkelere mensup olan herkese sözkonusu kişi Arap halkından olmasa ve İslam dinine bağlı olmasa bile, “Müslüman” derler. Kanımızca, “Arap-Müslüman” terimi, hem Arap hem de Müslüman olanlara ek olarak, bunlardan yalnızca biri olanları da kapsayacağından, daha yerinde olacaktır. Bunların hiçbirisi olmayanlara gelince, Arap - Müslüman uygarlığına ait olduklarından, bu terimin onlar için daha geniş anlamda kullanıldığı söylenebilir.

iki yakasında bulunduğunu”³⁵ söylemektedir; onun bu sözleri, De Goeje tarafından yorumlanarak “Khwârizm’in başkentinin adının Fil olduğu, bu kentin Balkh nehrinin iki yakasında iki kesimden oluştuğu”³⁶ öne sürülmüştür. Abu İshâq İbrâhîm al-İştakhrî (H. 318–321 yıllarında yazılmış olan) *Masâlik al-Mamâlik* adlı eserinde, Khwârizm’in başkentinin eyaletin en büyük kenti olduğunu, Âmû Deryâ’nın kuzey yakasında yereldiğini ve Khwârizm dilinde “Kâth” diye adlandırıldığını; bundan başka, eyaletin al-Jurjânîyah adlı, Âmû Deryâ’nın güney yakasında kurulmuş olan bir başka büyük kenti daha olduğunu söylemektedir³⁷. (H. 331 yılından sonra yazılmış olan) *Kitâb Şurâh al-Ard* adlı kitabına, al-İştakhrî’nin Khwârizm’le ilgili olarak söylediklerini kelimesi kelimesine almış olan İbn Hâvqal, (*madînah* yerine *qasbah* (kasaba) diye sözettiği) başkente, “Kâth Darkhâş” demekte ve al-Jurjânîyah’dan başka bir kasaba olarak sözetmeyip, Kâth’tan, “Madînatuhâ al-Kubrâ”³⁸ diye sözetmektedir. (H. 375–387’de yazılmış olan) *Ahsan al-Taqâsîm fi Ma’rifah al-Aqâlîm* adlı eserinde büyük ölçüde kendinden öncekilerin yazdıklarına dayanan Abû ‘Abd Allâh Muhammad al-Maqdisî, ibn Hâvqal’in söylediklerini yinelemekte, yalnızca, Kâth’a “Şahrastân”³⁹ dendiğini eklemektedir. Khwârizm haritasına bakacak olursak, ilk gözümüze çarpan şey, Âmû Deryâ (*Nahr Jayhun, Nahr Balkh*)’nın yukarı kısmına doğru, önce güney-doğu yönünde giderken, Âmul kentinden sonra yön değiştirerek hemen hemen batı-doğu yönünde uzandığıdır. Böylece Khwârizm’in değişik adlarla, Fil, Kâth, Kath Darkhâş ve Şahrastân diye adlandırılan başkentinin, al-Jurjânîyah’ın kuzeyinde yerelmiş olması gerekir. H. 616 yılında eyaleti ziyaret eden Yâqût al-Ĥamawî, *Kitâb Mu’jam al-Buldân* adlı eserinde⁴⁰, Khwârizm’in başkentinin, orada yaşayanlarca, Arapça biçimi “al-Jurjânîyah” olan “Kurkânj” diye adlandırıldığını, bu kente eskiden “Fil” dendiğini, daha sonra “al-Manşûrah” adını aldığını; Âmû Deryâ’nın doğu yakasında yer alan

³⁵ *Kitâb al-Masâlik wa al-Mamâlik*, ed. M. J. De Goeje, Leyden, 1889, s. 33.

³⁶ “Lo nom propre de la capitale de Khwarizm est Fyl, ville qui est formée de deux quartiers, sur les deux rives du fleuve de Balkh” (Çevirinin 24. sayfası).

³⁷ *Masâlik al-Mamâlik*, ed. De Goeje, Leyden, 1927, s. 299-300.

³⁸ *Şurâh al-Ard*, ed. J. H. Kramers, 2 bas., 1938, s. 477-478.

³⁹ *Ahsan al-Taqâsîm*, ed. De Goeje, 2. Bas., Leyden, 1906, s. 287.

⁴⁰ *Mu’jam al-Buldân* (C. II, Tahran, 1965), s. 480-483. (Ayr. bk. *abû al-Fidâ’ Taqwîm*, s. 347).

bu kenti sel bastığını ve al-Manşûrah'nın tümüyle yıkıldığını belirtmektedir⁴¹. Yâqût'un anlattıkları, daha önce söylenenlerle, özellikle ibn Khurdâdhbih'in anlattıklarıyla birleştirilince, Khwârizm'in başkentinin bir zamanlar Âmû Deryâ'nın her iki yakasında yer aldığı, kentin tümüne önce Fil, daha sonra al-Manşûrah adı verildiği, güney-batı kesimine "Kurkânj", kuzey-doğu kesimine ise "Şahrastân" dendiği; Şahrastân kesimini sel bastığı ve Âmû Deryâ'nın suları altına gömüldüğü, bunun üzerine kentin yalnızca Kurkânj kesiminin kaldığı ve zamanla "al-Manşûrah" adının da kullanılmaz olduğu ortaya çıkar. Bu görüşü, bazı başka düşünceler desteklemektedir. İlk, al-Bayrûnî'nin kendisinden daha genç bir çağdaşı olan ibn Sînâ'nın Bukhârâ (Buhara)'dan ayrıldıktan sonra Kurkânj'a geldiğini, orada, onu Amîr'i Ali b. al-Ma'mûn'a takdim eden vezir al-Suhaylî ile karşılaştığını biliyoruz⁴². İkinci olarak, al-Bayrûnî, *Tahdîd*⁴³ adlı eserinin bir yerinde, Âmû Deryâ'nın batı yakasında, al-Jurjâniyah ile *Madînah Khwârizm* arasında, "Bûşakânaz" (بوشکانز) adında bir köyde yaptığı bir gözlemin sözünü etmekte; bir başka yerde de⁴⁴, aynı gözlemden söz ederek, bu gözlemi, Âmû Deryâ'nın batı yakasında, *Madînah Khwârizm*'in güneyinde yer alan bir köyde yaptığını belirtmektedir. (Bundan, *Madînah Khwârizm*'in, al-Jurjâniyah'ın kuzeyinde yer alması gerektiği anlaşılmaktadır). Üçüncü olarak, H. 372 yılında yazılmış, yazarı bilinmeyen Farsça bir kitapta (*Hudûd al-Âlam*), al-Jurjâniyah'ın iki kesimden oluştuğu belirtilmekte, ancak burada, bu iki kesimin "Şahr Andarûnî" (İç Kent) ve "Şahr Berûnî" (Dış Kent) olarak adlandırıldıkları öne sürülmektedir;⁴⁵ bu, hem al-Bayrûnî'nin *nisbe*'sini açıklar, hem de onun kendi doğum yerine ilişkin olarak söyledikleriyle bağdaşır görünmektedir. (Bir başka deyişle, onun "Şahr Berûnî" adı verilen kesimde doğduğunu, "al-Bayrûnî" *nisbe*'sinin buradan geldiğini; ancak bu kesim asıl kentin bir bölümünü oluşturduğundan, al-Bayrûnî'nin doğum yerinin "Madînah Khwârizm" olduğunu söylemesinin doğru olduğunu öne sürebiliriz). Son olarak, sözkonusu dönemden önce ya da sonra Khwârizm'

⁴¹ *Mu'jam al-Buldan*, s. 483.

⁴² İbn Sînâ *apud* 'Ubayd al-Jûzjâni. (Bk. al-Qiftî, *Ta'rih al-Hukamâ'*, ed. J. Lippert, Leipzig, 1903, s. 417).

⁴³ *Tahdîd*, ed. al-Tanjah, Ankara, 1962, s. 52-53.

⁴⁴ *Tahdîd*, s. 80-81.

⁴⁵ *Hudûd l-Âlam*, ed. Manoochehr Sotooden, Tahran, 1340/1962, s. 123.

in başkenti nerede olursa olsun, al-Bayrûnî'nin *Maqâlah fi Hikâyah Ahl al-Hind fi Tarîq İstikhrâj al-'Umr* adlı eserini yazdığı sırada, Khwârizm'in başkentinin al-Jurjâniyah kenti olması gerekir⁴⁶ Böyle de olsa, coğrafyacıların sözünü ettikleri yolların yarattığı sorun çözülmemiş kalmaktadır (Yukarıda adıgeçen coğrafyacıların herbiri, eyaletin belli başlı yerleşim yerlerinin ve bunlar arasındaki uzaklıkların bir listesini vermiştir. Bu yollardan anlaşıldığına göre, Khwârizm'in başkenti al-Jurjâniyah'ın güneyinde, bu kente 3 *merhale* ya da üç günlük yol uzaklığındaydı)⁴⁷. Buna, H. 309 yılında, Şaçalibah'a giderken Khwârizm eyaletini ziyaret eden Aḥmad ibn Faḍlân'ın söylediklerini ekleyebiliriz. İbn Faḍlân, Khwârizm'e (yani, "Khwârizm" diye adlandırılan kente) Bukhârâ'dan gittiğini, Khwârizm'in (yani Khwârizm eyaletinin) Amir'i, Muhammad ibn Irâq'ı ziyaret ettiğini söylemekte;⁴⁸ iki kent arasındaki uzaklığın, kayıkla elli *farsakh* (fersah) olduğunu belirtmektedir⁴⁹. İbn Faḍlân yanlış

⁴⁶ Kurkânj Amir'i al-Ma'mûn b. Muḥammad'ın, ülkeyi Kurkânj'dan yönettiği açıktır. Abû 'Abd Allah'ın, Kurkânj'a götürüldüğünü ve orada, al-Ma'mûn'un huzurunda başının kesildiğini, al-'Utbî'den (age., s. 95-96) öğreniyoruz; ibn Sînâ, Kurkânj'da, o zamanki Khwarizm-Şâh'a takdim edilmiş; onun Jurjân'dan dönüşünde (daha önce Kâth'da oturmakta olan) al-Bayrûnî'nin Kurkânj'a geldiği, orada, biri *Dâr al-İmarâh*'da olmak üzere, H. 406/407 yılında bir dizi gözlem yaptığı görülüyor; H. 401 yılında, Kurkânj'da, abu al-'Abbas al-Ma'mûn'un buyruğu ile bir kule yapılmıştır; bu kulenin kalıntıları arasından çıkarılan yazıtta, al-Ma'mûn'un, orayı ziyaret ettiği belirtilmektedir; son olarak, daha sonraki tüm yazarlar, bu kentin, Khwarizm'in başkenti olduğunu belirtmişlerdir, öyle görülüyor ki, bu kent, H. 618 yılında Tatarlar tarafından yıkılıncaya değin başkent olarak kalmıştır. (Ancak, abû al-Faḍl al-Bayhaqî'nin *Tarîkh* adlı eserinde, Kâth'ı başkent olarak kabul ettiği görülmektedir; çünkü, abû al-'Abbas'ın, ülkesinin "Khwarizm ve Gurgânj" dışındaki tüm kentlerinde, *khutbah* (hutbe)'nin Mahmud adına okutulmasına rıza gösterdiğini belirtmektedir. Ancak bu, kanımca, yalnız, al-Bayhaqî'nin, "Khwârizm" in, o sırada başka bir kent için kullanıldığının farkına varmaksızın, Kâth'dan, "Khwârizm" olarak sözetmeyi sürdürdüğünü gösterir).

⁴⁷ Bk. örneğin, al-İstakhrî, age., s. 341-342 ve ibn Hawqal, age., s. 519-520.

⁴⁸ *Riṣâlah ibn Faḍlân*, ed. Sâmî al-Dahan (Farsçaya çev. A. F. Tbâtabâ'î, 1345, s. 62-63).

⁴⁹ *Ibid.*

(Ancak, ibn Faḍlân'ın verdiği mesafe gereğinden çok uzun görünüyor. Al-Bayrûnî, *Tahdîd*'de, *Madinah Khwârizm* ve al-Jurjaniyah — Kurkânj arasındaki uzaklığı *farsakh* (fersah) olarak 19, mil olarak ise 57 olarak almıştır; bk. s. 232. Al-Bayrûnî'nin verdiği uzaklığın havadan uzaklık, ibn Faḍlân'ın verdiği uzaklığın ise, kendisinin de belirttiği gibi, kayıkla uzaklık olması gerçeği, aradaki farkı açık-

olamayacağına göre, al-Jurjânîyah'ın H. 309 yılında eyaletin merkezi olmadığını ve o sırada Khwârizm'in başkenti olan kent ile "al-Jurjânîyah" diye bilinen kent arasındaki uzaklığın oldukça büyük olduğunu kesin olarak kabul edebiliriz. Bundan başka, X eyaletinin başkentinden, Arapça "Madînah X" olarak sözedilmesine karşılık, Farsçada, "Madînah" kelimesi bir yana bırakılarak yalnızca "X" dendiği sonucunu çıkarabiliriz. Abu al-Fadl al-Bayhâqî'nin, al-Ma'mûn'un bundan böyle "Khwârizm ve Gurgânj (Kurkânj'in Farsçalaştırılmış biçimi) dışında, eyaletin tüm kentlerinde *khutbah* (hutbe)'in Mahmûd adına okunmasına razı olduğunu bildirmesi, bu iki sonuca ağırlık kazandırmaktadır⁵⁰. "Khwârizm" ya da "Madînah Khwârizm"-in hangi kenti belirttiği konusunda ise, al-Bayrûnî'nin kendisi bize tanıklık etmektedir. *Al-Qânûn* adlı eserinde yeralan bazı kentlerin boylam ve enlemlerinin belirtildiği haritada, bu konuyla ilgili olarak iki kayıt vardır: (i) "Khwârizm'in kentlerinden biri olan al-Jurjânîyah" ve (ii) "daha önce eyaletin başkenti (*madînah*) olan, Khwârizm'in bir başka kenti (*balad*) Kâth"⁵¹. Al-Bayrûnî'nin, doğum yeri ile ilgili olarak, "Kâth" kentinden, "Madînah Khwârizm" olarak sözettği yolundaki görüşün en inandırıcı kanıtı, al-Bayrûnî'nin doğum yeri için *Maqâlah*'inde ve "Kâth" için *al-Qânûn*'da verdiği coğrafi bilgilerdir. Kâth için verilen sayılar: 85°0' boylam, 41°36' enlemdir. Doğum yeri için verdiği sayılar ise: 85°0' boylam, 41°20' enlemdir. (Ancak, burada küçük bir tutarsızlık vardır; kentlerden birinin enlemi 41°36'; ötekinin enlemi ise 41°20' dir. 16' fark, birçok şekillerde açıklanabilir. Örneğin, 41°20' = كك, gerçekte 41°35' = كك olabilir, ya da bu sayılar, değişik zamanlarda al-Bayrûnî'nin doğru olarak kabul ettiği sayılardır, vb.⁵²).

lamaya yeterli görünmemektedir: 31 *farsakh* ya da 93 Arap mili çok büyük bir farktır. Bununla birlikte, ibn Faḍlan, sözkonusu uzaklığın 50 mil olduğunu söylemiş olabilir; bu rakam ise sadece 7 Arap mili daha kısadır).

⁵⁰ *Târîkh Bayhağî*, ed. Ghani ve Fayyâd, Tahran, H. 1324, s. 674-675.

⁵¹ *Al-Qânûn al-Mas'ûdı*, Haydarabad, Dekka, 1954-1956, s. 575.

⁵² *Tahdîd* adlı eserinde, al-Bayrûnî, *Madînah Khwarizm*'in enlemini, matematik işlemlerle, 41° 25' 40" olarak hesaplamakta bunun, daha önce gözlem yoluyla bulunmuş olan değerlere uygun olduğunu belirtmektedir; bk. s. 234. Al-Jurjaniyah'ın enlemi için ise farklı sayılar vermektedir: aynı gün değişik yöntemlerle bulunan 42° 0' 35" (s. 49) ve 42° 30' 13" (s. 51); daha başka bir yöntemle bulunduğu 42° 10' 3" (s. 51-52) ve "gerçek" değer olduğunu belirttiği 42° 17' (s. 54).

Bununla birlikte, bu durum bazı sorunları çözülmemiş olarak bırakmaktadır; şimdi bunları elealmamız gerekiyor. İbn Khurdâdhbih, “Fîl” in, Khwârizm’in adı olduğunu, ancak mutlaka Khwârizm’in başkentinin adı olması gerekmediğini söylemiştir. Bu nedenle, üçüncü yüzyılın ortalarında eyalet olasılıkla İranlılarca “Fîl” olarak biliniyordu; başkenti de “Kâth” dı. (Belki de, al-Jurjâniyah o zaman başkentti ve “Fîl” olarak biliniyordu). İbn Faḍlân, H. 309 yılında Khwârizm’in başkenti olan Kâth’a gelmiş ve bu kentten, Farsçada olduğu gibi, eyaletin adıyla sözetmiştir⁵³. Öyle görünüyor ki, al-İştakhrî’nin Kâth’ın kuzey yakada (al-Jurjâniyah’ın ise güney yakada) olduğunu söylemesinin nedeni, Âmû Deryâ’nın yönünün Khwârizm bölgesinde genellikle kuzey-batı oluşu, böylece de eyaletin Âmû Deryâ’nın karşı yakasındaki kesiminin, nehrin kuzeyinde (Khurasan kesiminin ise güneyinde) yer almış görünmesidir. (Al-İştakhrî, başkentin adının Kâth olduğunu ve al-Jurjâniyah’nın Kâth’tan sonra en büyük kent olduğunu açıkça belirtmiştir). İbn Ḥawkâl’in, Khwârizm’in in başkentinin, Âmû Deryâ’nın ötesinde bulunduğu ve *Mawarâ’al-Nahr* kentlerine, Khurasan kentlerinden daha yakın olduğuna ilişkin sözleri, kendi kendini kanıtlamaktadır. *Hudûd al-’Âlam* yazıldığı sıralarda, siyasal durum değişmiş görünmektedir. Eskiden, Khwârizm-Şâh’ların yönetiminde bir Khwârizm eyaleti olup Kurkânj, Khwârizm-Şâh’ların uyruğunda bir başkan tarafından yönetilen (olasılıkla Khwârizm’in Khurasan bölgesinin tümünü kaplayan) bir kasaba iken, H. 372 yılında, Kurkânj Amiri kendini Khwârizm-Şâhlardan bağımsız kılmış bulunuyordu. Böylece, başkenti Kâth olan Khwârizm eyaleti, başkentleri Kâth ve Kurkânj olan iki eyalete dönüşmüştü. Ancak, öyle görünüyor ki, al-Maḡdisî’nin bu bölünmeyi tanıyıp tanımadığı açık seçik olmadığından, bu durum Halife tarafından resmen onaylanmamıştı. Bununla birlikte, doğal olarak, al-Maḡdisî, Kâth’dan *Qasbatuhâ al-Kubrâ* diye sözetmekte ve burasının (yani Khwârizm’in) Khurasan’daki başkentinin (*qaşbah*) adının al-Jurjâniyah (yani Kurkânj) olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, onun, Kâth’a “Şahrastân” dendiğine ilişkin sözlerinin doğru olup olmadığını söyleyemeyiz. (İranlıların, Kâth’a bu adı vermeleri kentin duvarlarla çevrili oluşundan ileri gelmişse, bu hiç de olanaksız değildir).

⁵³ *Risâlah*’ı Arapça aslıyla karşılaştırma olanağı bulamadım. Bununla birlikte, Farsça çeviride, “Khwarizm”, ibn Faḍlân’ın o zamanki Khwarizm-Şah’ı ziyaret ettiği bir kenti belirtmek için kullanılmıştır.

H. 385 yılında, o zamanki Khwârizm-Şâh öldürülmüş ve tüm ülke o tarihten sonra Khwârizm-Şâh unvanını alan Kurkânj Amiri'nin egemenliği altında birleştirilmiştir. Kurkânj Amiri o tarihten sonra Khwârizm-Şâh unvanını almış, ama açıkça görüldüğü gibi, ülkeyi Kurkânj'dan yönetmiştir. Bu nedenledir ki, İbn Sina, Bukhârâ'dan göçettikten sonra, o zamanki Khwârizm-Şâh'a Kurkânj'da takdim edilmişti ve gene bu nedenle, al-Bayrûnî'nin sözünü ettiği, al-Jurjânî-yah'daki *Dâr al-İmârah* Kurkânj'da bulunuyordu⁵⁴. Yâqût'un sözlerine gelince, bunların yanlış tahminler olduğu açıktır. Elde ettiği veriler onun için yeterli olmadığından, (görünürde) çelişik anlatımları uzlaştırmaya çalışmıştır. Al-Bayrûnî'nin *Tahdîd* adlı eserinde yeralan, Kâth'ın Kurkânj'ın kuzeyinde olduğu yolundaki sözleri ya bir kalem sürçmesi ya da o dönem yazarlarının bazan haritaya tersinden bakmalarının başka bir örneğidir! (Bunun bir örneğine, Yâqût'un al-Bayrûnî'nin yaşam öyküsüyle ilgili olarak yazdıklarında rastlıyoruz; burada, Kuzey Kutbu'ndan Güney Kutbu olarak sözedilmektedir⁵⁵).

Ancak, bir sorun çözülmemiş olarak kalmaktadır – birçok yanlış tahminlerin dayandığı bir sorun. Ona, neden al-Bayrûnî ya da Berûnî denmiştir? Gerçekten bunu bilmiyoruz. Bugün, onun Bayrûn diye adlandırılan bir yerde ya da Kâth'ın dışında doğduğu için böyle adlandırılmadığını artık biliyoruz. Khwârizm'in onun anayurdu olduğuna inanmak için de nedenlerimiz var⁵⁶. Öyleyse, ona neden al-Bayrûnî denmiştir? Kanımca, bu sorunun iki yönlü karşılığı vardır. Onun, Kurkânj Amiri'nin Khwârizm'in tümünü topraklarına katmasının eşliğinde, Khwârizm'e göçmesinden önce böyle adlandırıldığını saptayabilirsek, ailesinin Khwârizm'in (kesinlikle Khwârizm kenti, eyalet değil) dışından gelmiş olması gerektiği ortaya çıkar. Ancak, bunun sonradan adına eklendiği ortaya çıkarsa, bu durumun en basit açıklaması, Khwârizm dışındaki insanların da, yabancı ya da göç-

⁵⁴ A. F. al-Bayhâqî (*Târih Bayhaqî*, s. 675-676), ayaklanmanın nasıl patlak verdiğini ve bundan sonra olanları anlatmaktadır. Bu konu ile ilgili olarak, asilerin, Veziri ve öteki büyükleri öldürdükten sonra, *Dâr al-İmârah*'ya ulaştıklarını ve orada Khwârizm - Şâh'ı öldürdüklerini belirtmektedir. Bu, metinde dile getirilen görüşü desteklemektedir.

⁵⁵ Bk. *Mu'jam al-Udaba'*, s. 183.

⁵⁶ Al-Bayrûnî, Khwârizm'e göçmesini, "yurdundan ayrı düşme" (*al-İghtirâb 'an al-waṭan*), oraya dönüşünü ise "kavuşma" (*al-ijtima' al-Şaml*) olarak nitelemiştir; bk. *Tahdîd*, s. 81.

menlere “Berûn” dedikleri, onun da kendisinden “al-Khwârizmî” diye sözedilmesini istemediği için, kendisine nisbe (*nisbah*) olarak “al-Bayrûnî”yi aldığı şeklinde olacaktır.

* * *

Bu nedenle, al-Bayrûnî, H. 362 yılının *Dhû’al-Hijjah* ayının üçüncü perşembe günü, Khwârizm’in o zamanki başkenti olan Kâth’ta ⁵⁷ doğmuştur. Ama, ana babası kimdi, ailesi hangi ülke ya da bölgeden geliyordu? Bu soruya doyurucu bir karşılık vermek için, al-Bayrûnî’nin yaşamıyla ilgili atıfları kapsayan, *Kitâb Sırr al-Sârûr*’dan Yâqût’un aktardığı iki şiire ^{57a} ne ölçüde kanıt değeri verileceğini belirlemek gerektir ⁵⁸. Bizim bildiğimiz eserlerinin hiçbirinde, al-Bayrûnî, kendi yazdığı şiirlerden dizeler aktarmamıştır; oysa başkalarınca yazılmış olan şiirleri bol bol aktarmaktadır – *Qissah Wâmiq ‘Adhrâ’*’yı Arapçaya çeviren, başka öyküler yazmış ve çevirmiş olan ve eserleri arasında *Qâfiyah al-Alif fi Itmâm Ş‘ir abî Tammâm*’ın da bulunduğu bir insanın kendisinin de bazı şiirler yazmış olması hiç de olanaksız sayılmaz. Abû al-Fath al-Bustî’ın onuruna yazdığı (söylenen) *qaşidah*’nın daha ilk bakışta, al-Bayrûnî’den başkası tarafından yazılmış olamayacağı anlaşılmaktadır. Ancak, daha yakından incelendiğinde, bu şiirin abû al-Fath al-Bustî’ya da aynı *kunyah*’ı taşıyan bir başka şair tarafından, al-Bayrûnî’ye övgü olarak yazılmış olması akla sığar görünmektedir. Çünkü, önce, bir övgü yazarının, şiirinin büyük bir bölümünde prenslerin saraylarındaki kişilerle bağlarından, doğu ve batının bilim adamlarınca çok iyi tanındığından sözetmesi, sonra da, içine düştüğü kötü durumdan yakınması, en sonunda ise, o zaman onu destekleyen

⁵⁷ Buraya kadar, al-Ghağanfar’ın, al-Bayrûnî’nin *Madînah Khwârizm*’de doğduğunu söylemesinin neden doğru olmadığı açıkça anlaşılmış olmalıdır. (R. 630 yılında doğmuş olan) al-Ghağanfar, eserlerini, Kâth’ın artık başkent olmadığı bir sırada yazmıştır. (Gerçekten, *Risalah*’sini yazdığı sırada, daha sonraki başkent Kurkânj bile hemen hemen tümüyle Tatarlarca yıkılmıştı).

^{57a} Bk. Ek, s. 40, 41.

⁵⁸ Bk. *Mu‘jam al-Uğabâ’*, s. 186-188 ve 189. (Yâqût’un, *Kitâb Sırr al-Surur* adlı eserinden, al-Bayrûnî tarafından yazıldığı söylenen bir *qaşidah* (kaside), iki kısa şiir ve üç dörtlük (rubai) aldığı Muḥammad b. Maḥmud al-Naysâbûrî, al-Bayrûnî’den şair olarak sözeden tek kişidir. Daha önceki yazarların hiçbiri, söz-konusu dönemde tanıdıkları küçük büyük tüm Ghaznah’lı ozanlardan dizeler almış olan abû al-Manşûr al-Tha’âlibî ya da abû al-Hasan al-Bakharzî bile, al-Bayrûnî’den şiir aktarmamış, onun şair olduğundan da sözetmemişlerdir. Al-Bayrûnî gerçekten şiir yazmışsa, bunlara yer verilmemesi, en azından, çok gariptir).

tek kişi olan falanca kimseden sözetmesi garip görünecektir. Tersine, eğer *qaştdah*, al-Bayrûnî için yazılmışsa, bu estetik talihsizlik ortadan kalkar. Çünkü şair, baştan sona *mamdûh*'tan sözetmekte, önce kendisinden, başkası adına, *mamdûh* ile bağıntılı olarak sözetmekte ve kendi kişiliğini, övdüğü kişinin altına gömmekte, sonra kendisini hatırlamakta, övdüğü kişinin yüceliğini dile getirmenin ve onun bu dünyada iyiliği, öte dünyada kurtulması için dua etmenin uygun olacağını kendisine hatırlatmaktadır. İkinci olarak *Maḥmûd*'un ölümünden sonra, al-Bustîy'in yeni bir koruyucuya gereksinim duymasının, al-Bayrûnî'nin onun desteğine gereksinim duymasından daha olası görünmektedir. Son olarak, şiirdeki bazı anlatımlar doğru değildir: al-Bustîy'de, bu, şâirin dili özgürce kullanması olarak kabul edilebilir, al-Bayrûnî'de ise bağışlanamaz. Al-Bayrûnî'nin abû al-Ḥasan 'Alî b. al-Ma'mûn'u tanıyıp tanımadığını bilmiyoruz. Ancak, H. 408 yılında ilişkilerinin gerginleştiğini ve Maḥmûd'un bundan sonra onunla hiç barışmadığını ve ona haşin davrandığını, al-Bayrûnî'nin kendisinden öğreniyoruz⁵⁹. Öteki şiire gelince, al-Bayrûnî'nin kaleminden çıkmış olabilir; ama onunla hiç bir ilişkisi olmayabilir de. Sonuç olarak, bu şiirlere pek güvenilmese ya da yalnızca onların kanıtlığına dayanılarak herhangi bir görüş önesürülemez de, al-Bayrûnî'nin yaşam öyküsünün akışı içindeki bir boşluğu doldurmak için sakınlı olarak onları kullanabiliriz.

Al-Bayrûnî'nin ana babası ve anayurdu konusuna dönersek, al-Bayrûnî'nin kendisi Arapça ve Farsçanın onun için yabancı diller olduklarını, bu dillerde konuşurken tedirginlik duyduğunu belirtmiştir⁶⁰. Sanskritçeyi ve Hint bilimlerini öğrenmekte karşılaştığı güçlükleri *Kitâb al-Hind*⁶¹ adlı eserinde canlı bir şekilde anlatmaktadır. Öyle görünüyor ki, al-Bayrûnî, birkaç astronomi terimi dışında başka bir dil bilmiyordu. *Tahdîd* adlı eserinde, Khwârizm'den ayrılmak zorunda kalışını, "anayurduna yabancı" olmak (*al-ıghtirâb 'an al-Waṭân*), geri dönüşünü ise "yeniden birleşme" (*al-ıjtimâ' al-şaml*) diye nitelmiştir⁶².

⁵⁹ *Kitâb al-Jamâhir fi Ma'rifah al-Jawâhir*, ed. F. Krenkow, Haydarabad, dekka, H. 1355, s. 26-27. (سالم الكرى نكوى الامانى)

⁶⁰ F. Krenkow, "Abu'r-Raihan al-Berunî", *Islamic Culture*, C. VI (1932), s. 530-531, bu anlamda, al-Bayrûnî'nin *Kitâb al-Şaydanah* adlı eserinden bir bölüm almıştır. Ayr. bk. L. Massignon, age., s. 218; Massignon, çevirisinde, daha da açık bir anlatım kullanmaktadır: "... ma langue natale, Kharazmienne..."

⁶¹ *Kitâb al-Hind*, ed. E. C. Sachau, Haydarabad, Dekka, 1958, s. 12.

⁶² S. 81.

Onun, Khwârizm'in başkentinde doğmuş olduğu sonucuna varmıştık. Bundan açıkça çıkarılacak olan sonuç, al-Bayrûnî'nin Khwârizm soyundan gelmiş olduğudur. Ana babasının kim oldukları sorununa gelince, babasının adının Aḥmad olduğundan başka doğrudan kanıt yoktur. Ancak, bu Aḥmad'ın kimliğini saptayabilmek için elimizde bu konuya ilişkin dolaylı kanıt vardır. Khwârizm-Şâh 'Iraq b. al-Manşûr'un torunlarından biri olan⁶³ abû Naşr al-Manşûr'un zamanının tanınmış astronomi ve matematik bilginlerinden biri olduğunu ve *qasîdah*'de, al-Bayrûnî'nin koruyucusu ve velinimeti rolünde görüldüğünü biliyoruz. *Al-Âthâr al-Bâqiyah*'dan, abû Naşr'ın onun hocası olduğunu⁶⁴, *Tahdîd*'den ise, al-Bayrûnî'nin yaklaşık H. 380 yılında, daha onsekiz yaşlarında olması gereken bir sırada, astronomik gözlemler yapmış olduğunu öğreniyoruz⁶⁵. Onun, ana babasından birini, olasılıkla her ikisini, daha bebekken ya da küçük bir çocukken yitirmiş olması gerektiğine inanmak için neden vardır⁶⁶; *qasîdah*'de, onun *Âl'Îrâq*'ın süt kardeşi olduğu yolunda bir anlatıma rastlıyoruz. Bu, kuşkusuz, bir şiirsel anlatım olabilir, ama tarihsel gerçeği de dile getirebilir. Eğer doğruysa, bu, al-Bayrûnî'nin o aileye ya da başka bir soylu aileye mensup olması gerektiğini gösterir; çünkü, kuşkusuz, o Hanedana mensup hiçbir soylu kadın rasgele bir çocuğa süt vermeye tenezzül edemezdi. Söz konusu Aḥmad'ın, sülâlenin sondan bir önceki Khwârizm-Şâh'ı Aḥmad b. Muḥammad b. 'Îrâq'dan başka biri olmadığı, 'Îrâq Hanedanının son Khwârizm-Şâh'ı abû 'Abd Allâh'ın, onun üvey kardeşi olduğu kanısındayım. Bu varsayım, aşağıda belirtilen olgulardan ötürü daha da inandırıcı olmaktadır: (i) al-Bâyrunî abû 'Abd Allâh ve Kurkânj Amir'i al-Ma'mûn arasındaki savaşın

⁶³ Muḥammad al-Qazwînî, age., s. 249'da bu bağa karşı çıkmıştır. Burada, yanılan al-Qazwînî olup, şaşılacak bir biçimde, al-Nizâmî'nin söyledikleri doğrudur. Al-Qazwînî, sadece, Khwâzirm - Şâh'ın kimliği konusunda yanılmıştır. Bununla birlikte, "Mawlâ Âmir al-Mu'minîn" in sıradan bir Khwârizm'li olamayacağı, bu nedenle de, soybağının gösterdiği gibi, Khwârizm - Şâh 'Iraq'ın torunu olduğu açıktır. E. G. Browne'un, orijinal nüshadan (al-Qazwînî) bir adım daha ileri giderek, abû Naşr'ın büyükbabasının adını 'Arrâq diye yazmasının nedenini bilmiyoruz.

⁶⁴ *Al-Âthâr al-Bâqiyah*, ed. E. C. Sachau (2. bas.), Leipzig, 1923, s. 184.

⁶⁵ *Tahdîd*, s. 234.

⁶⁶ S. H. Barani'nin de aynı sonuca vardığını memnurlukla belirtmek isterim. Bk. *Al-Qânûn*, s. v.

bir sonucu olarak, saklanmak ve sonunda Khwârizm'den göçmek zorunda kalmıştır⁶⁷; çünkü kendini okumaya adanmış, matematik sorunları çözen ve astronomi gözlemleri yapan yirmiuç yaşında bir genç adamın, Khwârizm-Şâh ve amcasının duacısı ya da destekleyicisi olmuş olsa bile, anayurdundan göçetmek zorunda kalması için hiçbir neden göremiyorum; (ii) al-Bayrûnî, kendisinden hiçbir zaman "al-Khwârizmî" diye sözetmemiştir – bunun nedeni, öyle görünüyor ki, al-Bayrûnî'nin, sürgünde bile Ma'mûnilerce izlenmekten korkması ve kendi halkı ile "yeniden birleşinceye" değin. "al-Bayrûnî" adıyla ün yapmış olmasıydı; (iii) al-Bayrûnî, Maḥmûd'un Khwârizm'in başkanı olduğunu ilân ettiği bir yılda, üstelik tam aslanın ininde, Ghaznah gibi bir yerde, onun hoşuna gitmeyecek bir davranışta bulunma yürekliliğini gösterebilmiştir⁶⁸. Annesinin odun taşıyıcı olduğu belirtilen şiiire gelince, bu deyim kesinlikle şiirsel etki yaratmak için kullanılmıştır; bu şiirde, abû Lahab, al-Bayrûnî'nin babası değil, kendisidir; öte yandan, annesinin oduncu (*ḥammâlah al-ḥaṭab*) oluşu, eğer kendisi Abû Lahab olmasaydı, bilinemezdi. "Abû Lahab" ve "*Ḥammâlah al-Ḥaṭab*" deyimlerinin ikisi de, "edepsiz bir ihtiyar" (*ṣaykh bi-lâ adab*) ve "küçümsenecek bir kadın" yerine metaforik olarak kullanılmıştır.

* * *

Al-Bayrûnî, öğrenimine çok genç yaşta, büyük bir olasılıkla, abû Naşr al-Manşûr'un gözetiminde başlamıştır. (Bildığımız kadarıyla, abû Naşr, al-Bayrûnî'nin, öğretmeni olduğunu söylediği tek kişidir. S. H. Barani, kesinlikle burada yanlışlığa düşmüştür⁶⁹. Belki de, al-Bayrûnî'nin öylesine küçük yaşta astronomi ve matematik bilimlere yakından ilgi duyması, onun abû Naşr'ın öğrencisi olmasının bir

⁶⁷ *Tahdîd*, s. 81.

⁶⁸ *Kitâb al-Jamâhir*, s. 26-27.

⁶⁹ S. H. Barani, Bandâd al-Sarakhsî (metinde, al-Sarhasnî) adında birisinin de hocası olduğunu belirtmek, bu savını kanıtlamak için *Al-Âthâr*, s. 184, 20. satırdan alıntı yapmaktadır. (Bk. Barani, *Al-Berûnî*, Lucknow, 1915, s. 41). Barani'nin burada bir yanlışlığa düştüğü açıktır; çünkü, alınan metinde "ustâdhî" diye sözü edilen kişi, abû Naşr'dır. 'Abd al-Salâm Nadwî, aynı savı öne sürmüş ve bu savı desteklemek için de, *Al-Âthâr*'ın 25. sayfasını göstermiştir. Alınan metin, öne sürülen savı desteklememektedir; çünkü, sadece Muḥammad b. İshâq b. Ustâdh Bandâd al-Sarakhsî diye birinin adı örnek olarak anılmıştır (Bk. 15. satır).

sonucudur. *Tahdîd* adlı eserinde⁷⁰, yaklaşık olarak H. 380 yılında yaptığı bir astronomik gözlemden söz etmesi, o sırada aşağı yukarı onsekiz yaşında, hatta daha da genç olduğunu göstermektedir. H. 385'te, yirmüç yaşına bastığında, oldukça büyük ölçüde yeryüzünün yüzeyini ölçmek için gözlemler yapmış; Khwârizm'in çeşitli yerlerinin enlemlerini dikkate değer bir doğrulukla saptamış bulunuyordu⁷¹. H. 385-387 yılları arasında ne yaptığını bilemiyoruz. Ama onun, Kâth'ta ya da bu kente yakın bir yerde oturmayı sürdürdüğünü, kendini en çok kitap okumaya adanmış, matematik astronominin o zaman daha çözülmemiş olan sorunlarını, olasılıkla, o zamandanberi "Al-Bayrûnî Sorunları" diye bilinen sorunları çözmeye çalıştığını tahmin etmek yerinde olur. H. 387 yılında, Kâth'da, abû al-Wafâ' al-Bûzjânî ile işbirliği yaparak, ayla ilgili bir gözlem yapmıştır; al-Bûzjânî'nin Bağdad'tan yönettiği bu gözlemin amacı, iki kent arasındaki boylam farkını saptamaktı⁷². (Sonuç, tam 15°'dir). Bu gözlemden kısa bir süre sonra, al-Bayrûnî, Khwârizm'den ayrıldı. Jurjân'a kesin olarak ne zaman vardığını ve Qâbûs b. Waşmgîr'in koruyuculuğu altına ne zaman girdiğini bilemiyoruz. *Al-Âthar*'da, al-Bayrûnî, Qâbûs'un lutfuna ermeden önce Rayy'da bulunduğu⁷³ değinmiştir; bu nedenle de, eğer Jurjân'a daha önce de gitmemişse, Dihistân üzerinden doğrudan giden yolla değil, Khurâsân'dan geçerek gittiği anlaşılmaktadır. Rayy'da bulunduğu sırada yoksullaştığı anlaşıldığından, Khwârizm'den ayrılışı ile Rayy'a ulaşması arasında bir sürenin geçmiş olması gerektiği sonucu çıkarılabilir. H. 390 yılının sonlarının sonlarında, Al-Âthâr'ı yazmaya başladı;⁷⁴ ama o sırada *Kitâb Tajrîd*

⁷⁰ S. 234.

⁷¹ Bk. örneğin *Tahdîd*, s. 52-53, 81, 232 ve 236; *Al-Qânûn*, s. 365.

⁷² *Tahdîd*, s. 236.

[Barani'nin (*Al-Qânûn*, s. v. de), al-Bayrûnî'nin, abû Naşr'ın hocası olduğunu belirttiği abû al-Wafâ' al-Bûzjânî ile ilişki kurmasını sağlayan kimsenin abû Naşr olduğu düşüncesini nereden çıkardığını bilmiyorum. Barani, belki de, *Rasâ'il abî Naşr Mansûr ibn 'Irâd ilâ al-Bayrûnî*'ye yazdığı önsözde, Haydarabad, Dekka, 1948, abû Naşr'ın, abû al-Wafâ'nın öğrencisi olduğunu belirten Z. A. al-Mûsawî'ye dayanmaktadır. Öyle ya da böyle, Barani, iki büyük astronomun bir güneş tutulmasını gözlemlediklerini belirtmekle yanılğıya düşmüştür; gerçekte, iki astronomun "birlikte" gözlemledikleri olay bir ay tutulmasıydı].

⁷³ S. 338.

⁷⁴ *Al-Âthâr*'da, al-Bayrûnî, tarihi çevirmek için 1.12.1311 İskender yılını almaktadır; bk. s. 194. Hesaplandığında, bu günün, H. 390 Şawwal ayına rastladığı görülmüştür.

al-Şu'â'ât wa al-Anwâr'ı, yazmış ve Qâbûs'a sunmuş bulunuyordu ⁷⁵. Qâbûs, Jurjân'ın yönetimine H. 388 yılında dönmüştür; bu nedenle de, al-Bayrûnî'nin yaklaşık H. 389 yılında onun tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bundan önce, Jilân İspahbad'ı ⁷⁶ (olasılıkla, kızı Qâbûs'un oğlu İskandar'la evlenmiş olan ⁷⁷) Marzbân b. Rus-

⁷⁵ *Al-Âthâr*, s. 10.

⁷⁶ Öyle görünüyor ki, unvan (İspahbad Jil Jilân), Jalâl Humâ'i'yi (*Tafhîm*, s. v) ve Z. A. Azhar'ı ("*al-Berûnî kâ Waţan awr Uskî - Sâ'iri*," *Al-Ma'ârif*, Kasım 1973, s. 5-22), yanlış görüşlere sürüklemiştir. Azhar, "... al-Bayrûnî'nin bazı kral saraylarında bulunduğunu; 385/995'e kadar, Khwârizm Krallarının *Âl 'İrdq* kesimi sarayı; 387/997'ye kadar Mâzandarân İspahbad'ı Marzbân b. Rustam'ın sarayı; 388'e kadar ta Tabaristân'da Qâbûs b. Waşmgîr'in sarayı ile bağıni sürdürdüğünü..." öne sürecek kadar ileri gitmiştir. Tarihlemenin yanlışlığı bir yana, Azhar'ın, "Mâzandarân" ve "Tabaristân" kelimelerinin her zaman aynı jeopolitik varlığı belirtmeyebilse de, bu kelimelerin aynı coğrafi bölgeyi belirttiklerinin farkına varmadığı açıktır. Azhar, Marzbân'ın Qâbûs'a tâbi olduğunun ve Qâbûs'un, üç bölgenin, Jurjân, Tabaristân ve Jilân bölgelerinin tümünün de hükümdarı olduğunun da farkına varmamıştı. Humâ'i, al-Bayrûnî'nin Maqâlid adlı eserini "İşfahbud Tabaristân Jil Jilân Marzbân b. Rustam b. Şarwîn için" yazdığını belirtmiştir; bundan anlaşıldığına göre, Humâ'i, Marzbân'ı, ya Tabaristân ve Jilân'ın, ya da ("Jil"ın "kesim" ya da "bölge" anlamına geldiğini varsayarak) Jilân'ın bir bölgesi olan Tabaristân'ın hükümdarı olarak kabul etmiştir.

Gerçekten, Jilân adında, aynı zamanda Jil de denen bir bölge vardı. Tabaristân ve Jurjân ise, o sıralarda Hazer Denizi kıyısında uzanan öteki iki bölgeydi. (Bu terimlerin kullanılışı için bk. G. L. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, tıpkı basım, Londra, 1966, s. 172-174 ve 368-381; = H. L. Rabino, *Mâzandarân and Astrâbâd*, Londra, 1928, I ve X. bölümler).

"İspahbad", Tabaristân/Mâzandarân'ın hükümdarlarının unvanıydı. (Bk. M. P. Şad, *Farhang Ânand Râj*, C. I. Tahran, 1335 Khurşîdî, s. 256). İbn İsfandiyâr'a göre (*Târih Tabaristân*), bu unvan, Tabaristân'ın iki ayrı sülâlesine, "Bâwand... ve Qârinwands ya da Waşmgîr sülâlesi..."ne doğru olarak uygulanabilir. (Bk. E. G. Browne'un, *History of Tabaristân* çevirisi, Leyden ve Londra, 1905, s. 91-92). Bu nedenle, ya Marzbân, Humâ'i'nin belirttiği gibi Tabaristân, hükümdarı (İspahbad'ı) idi, ya da, kanımca (Qâbûs'un kuzeni ve onun oğlunun kayınbabası olan) Marzbân'a, "Jil Jilân" unvanı verilmişti. Bunun böyle olabileceğini kanıtlayan olgu, İbn İsfandiyâr'a göre, son Sasanî hükümdarı, Yazdgird'in, Jilân'ın o zamanki hükümdarı olan Jil'e, "Jil - Jilân Farşwâdgar - Şâh" unvanını vermiş ve onu Tabaristân'a vali olarak atamış olmasıdır. (Bk. age., s. 97). Herhalde, bu sorunun daha araştırılması gereklidir.

⁷⁷ Z. A. Azhar, age., s. 6, al-Bayrûnî'nin, H. 387 yılına değin Marzbân b. Rustam'ın sarayı ile bağıni sürdürdüğünü belirtmektedir; ancak bu görüşü kangı kaynağa dayanarak öne sürdüğü açık değildir. Herhalde, bu görüş, Bayrûnî'nin (daha önceki bir tarihte Jurjân'a gitmemişse) H. 387 yılında Kâth'da bir gözlem yapmış olması olgusuna ters düşmektedir.

tam⁷⁸'in koruyuculuğu altında girmiş olabilir; çünkü, *Kitâb Maqâlid 'İlm al-Hay'ah Yahdath fi Basit al-Kurah* adlı kitabını ona sunmuştur⁷⁹. Bununla birlikte, bu kitabı, Qâbûs'un yanında bulunduğu sırada da yazmış olabilir⁸⁰. Durum ne olursa olsun, al-Bayrûnî, H. 390 yılına

⁷⁸ 'Unşur al-Ma'âli Kaykâ'ûs b. İskandar b. Qâbûs b. Waşmgîr, daha çok *Qâbûs Nâme* diye bilinen *Kitâb Naşhat Nâme* adlı eserinde, annesinin, Prens (malizkâdeh) Marzbân b. Rustam b. Şarwîn'in kızı olduğunu belirtmektedir. (Bombay, 1325/1907 bas. s. 4; ancak, Levy'nin Londra 1951 baskısında, adı, s. 6'da, Marzbân b. Rustam Şarwîn olarak verilmiştir). Al-Bayrûnî'nin *Risâlah al-Fihrist* adlı eserinde (Sachau'nun *Al-Âthâr* baskısında verildiği gibi) al-Bayrûnî, İsfahbud, Jil Jilân Marzbân b. Rustam için bir kitap yazdığından söz etmektedir. Kaykâ'ûs'a göre, büyükbabası, *Marzbân Nâme*'nin yazarıydı (Levy'nin baskısı, s. 6); bundan, bu değerli kişinin bilimle duyduğu ilgi açıkça anlaşılmaktadır. Ondan, Tabaristân'ın iki bilge ve filozof kişisinden biri olarak sözeden İbn İsfandiyâr, onun aynı zamanda, Tabarî lehçesiyle, *Nikt - Nâme* diye bilinen bir şiir *Divân*'ı olduğunu da öne sürmektedir. (Bk. E. G. Browne'un, *Târih Tabaristân*'in kısaltılmış çevirisi, Leyden ve Londra, 1905, s. 86). Jalâl Humâ'î (al-Bayrûnî'nin *Kitâb al-Tafhîm* adlı eserine yazdığı önsözde), al-Bayrûnî'nin *Maqâlid 'İlm al-Hayah* adlı eserini Jurjân'da yazdığını ve bu eseri, "Tabaristân İsfahbud'u "Jil Jilân" Marzbân b. Rustam b. Şarwîn'e sunduğunu belirtmektedir (s. V, Not 2). Humâ'î'nin ekledikleri, tahminden öte bir anlam taşımıyorsa, al-Bayrûnî'nin *Maqâlid*'ini sunduğu kişi ile Kaykâ'ûs'un anne tarafından büyükbabasının aynı kişi olduğu görüşü hemen hemen kesinlikle saptanmış görünecektir. İbn İsfandiyâr'a göre (age., s. 225), İspahbad Rustam b. Şarwîn b. Şahriyâr Bâwand'ın, Qâbûs'un dayısı (dolayısıyla da, Marzbân b. Rustam'ın Qâbûs'un kuzeni) olması, bu görüşe daha da güvenilirlik kazandırmaktadır.

Jilân, Tabaristân ve Jurjân, Qâbûs'un yönetimi altındaydılar. (Bk. M. B. Badakhşânî, *Târih Irân*, C. II. Lahor, 1971, s. 146). Jilân (aynı zamanda Jil de denir), kuşkusuz, Ziyâriilerin atalarının yurdu olup, Kaykâ'ûs'a göre, *loc. cit.*, atalarından Arghaş Farhâdân, Kaykhusraw (Keyhusev) zamanında Jilân'ın hükümdarıydı. Ziyâriilerin, Tabaristân ve Jurjân'daki yönetimlerinin 319/931 yılında Mardâwîj b. Ziyâr ile başladığı bildirilmektedir. (Bk. H. L. Rabino, *Mâzandarân and Astrâbâd*, Londra, 1928, s. 141. Badakhşânî'ye göre, age., s. 143, Mardâwîj, 316/928 yılında, Hamadân'ı olduğu gibi Tabaristân'ı da ele geçirmiş bulunuyordu. Ancak, benim bu konuda bazı tereddütlerim var. Bk. İbn İsfandiyâr, age., s. 204-217). Qâbûs, 388/998'de Jurjân'a döndüğünde, Tabaristân ve Jilân üzerinde de yeniden egemenlik kurmayı başarmıştı. (Badakhşânî, age., 146).

⁷⁹ *Al-Bayrûnî, Risâlah Fihrist Kutub Muḥammad ibn Zakariyah el-Râzî* (Sachau'nun *Al-Âthâr* bas., Leipzig, 1923, s. XXXX).

⁸⁰ Jalâl Humâ'î, al-Bayrûnî'nin *Kitâb al-Tafhîm*'inin önsözünde, al-Bayrûnî'nin *Maqâlid 'İlm al-Hayah*'ı Jurjân'da yazdığını belirtmektedir. (Bk. s. V, Not 2). Humâ'î'nin hangi otoriteye dayandığını bilmiyorum; ancak, söylediği doğruysa, al-Bayrûnî'nin Marzbân "Sarayı" ile bağlantı kurması olasılığı daha da azalmaktadır.

değın, aralarında (elyazması bugüne değın kalmış ve bu sorunların bazılarına bir ölçüde ışık tutabilecek olan) *Kitâb fı İsti‘âb al-Wujûh al-Mumkinah fı Şan‘ah al-Uşturlâb*’ın da bulunduğu en az on kitap ve “genç bilim adamı” (*fatâ al-fâdul*) ibn Sınâ ile yaptığı görüş alışverişini yazmıřtır⁸¹. Jurjân’da kaldığı süre içinde, bazı bilimsel sorunlara ilişkin olarak, biri H. 393 *Rabî‘al-Thâni*’de, öteki, H. 393 *Şawwâl*’de, en az iki astronomik gözlem yapmıř⁸² ve yeryüzünün çevresinin bir derecesini ölçmek için bazı çabalar harcamıştır. Dihistân ve Ghuz Türklerinin ülkesi arasındaki bazı yerleri seçmiřtir⁸³. Onun, H. 394 yılında, abû al-Hasan ‘Ali b. al-Ma‘mûn’un çağrısı üzerine Khwârizm’e dönüp dönmediğini, eğer dönmüşse, bundan sonra yaşamını Khwârizm’de sürdürüp sürdürmediğini bilmiyoruz⁸⁴ ancak onun, H. 394 yılının 14 *Ramadân*’ında, Khwârizm’de, (olasılıkla o sırada başkent olan) al-Jurjâniyah’da bir astronomi gözlemi yaptığını kesin olarak biliyoruz⁸⁵. Buraya, ay tutulmasını gözlemek için gelmiş sonra da geldiği yere dönmüş olması olanaksız değildir; ancak, *qasîdah*’dan anlaşıldığı gibi al-Bayrûni’nin Qâbûs’tan hoşnut olmadıđı⁸⁶

⁸¹ Al-Bayrûni, *Al-Âthâr*, s. 10, 25, 79, 138, 185, 211, 213, 230, 257, 295, 297 ve 357. (Ayr. bk. s. XX).

⁸² *Al-Qânûn*, s. 740-741.

⁸³ Bk. *Tahdîd*, s. 204.

⁸⁴ Barani, al-Bayrûni’nin ‘Ali’nin çağrısı üzerine H. 394 yılında yurduna döndüğünü kesin olarak belirtmektedir; bk. *Al-Qânûn*, s. vi. Bildiğim kadarıyla, Barani, al-Bayrûni’nin Khwârizm’e dönüş tarihi olarak H. 394 yılını saptayan tek yazardır; tüm ötekiler (Al-Bêrûni’de, Barani de dahil), bu tarihin çok daha sonra, H. 400-403 yılları arasındaki döneme rastladığını belirtmişlerdir. Bununla birlikte, bu görüşü (metinde sözü edilen gözlem dışında) destekleyen hiçbir kanıt olmadığından, bunun Barani’nin bir tahmini olduğu anlaşılmaktadır. (‘Ali, belki de H. 394 yılında hükümdardı; al-Bayrûni, H. 394 yılında al-Jurjâniyah’da bir gözlem yapmıştır; herhalde al-Jurjâniyah o sırada Khwârizm’in başkentiydi; al-Bayrûni’nin H. 394 yılı ile abû al-‘Abbâs’ın tahta çıkışı arasında Khwârizm’den ayrıldığı bilinmemektedir; Khwârizm’e ne zaman dönmüş olursa olsun, al-Bayrûni, dönüşünden kısa bir süre sonra yüksek bir göreve atanmıştır; *qasîdah*’de yer alan koruyucular listesinde ‘Ali’nin adı da vardır; bu nedenle, al-Bayrûni, H. 394 yılında ‘Ali’nin çağrısı üzerine yurda dönmüştür. Bununla birlikte, onun, bir başkasının çağrısıyla dönmüş olabileceği, bu kimsenin onun ‘Ali tarafından kabul edilmesini ve bir süre sonra da hükümet hizmetine girmesini sağlamış olabileceği olasılığı üzerinde durulmamıştır.

⁸⁵ *Al-Qânûn*, s. 74.

⁸⁶ Al-Bayrûni’nin Qâbûs’tan hoşnut olmayışının bir kanıtı da, onun *Al-Âthâr*’ı, H. 428 yılına değın yayımlamamış olması ve daha sonraki eserlerinde ona karşı sıcak duyular dile getirmemiş olmasıdır.

ve ülkesindeki bazı etkili arkadaşlarının, al-Bayrûnî'nin geri dönmesini, o zamanki Khwârizm-Şâh 'Alî tarafından kabul edilmesini ve önemli bir göreve atanmasını sağlamış oldukları bana daha olası görünüyor. (Hangi tarihte olursa olsun, al-Bayrûnî, Khwârizm'e döndükten kısa bir süre sonra kıskanç kimselerin ona çok gördükleri bir göreve atanmış, akıllı ve iyi yürekli kimseler ise onu bu görevde görmekten kıvanç duymuşlardır⁸⁷.) 'Alî, H. 399 yılında ölmüş⁸⁸; bunun üzerine, al-Bayrûnî, Ma'mûnîlerin son Khwârizm-Şâh'ının hizmetine girmiş; bu genç prensin edebiyat toplantılarına katılmış, iç ve dış sorunlarla ilgili olarak ona öğütler vermiş, en az bir gizli görev (al-Ma'mûn adına, Halife'nin elçisinden onur giysisi ve Unvanlar Belgesini almak) üstlenmiş, başkaldıran önderleri yatıştırmış, içki sofralarında yer almış⁸⁹ ama açıkça anlaşıldığına göre, ona hiç kitap okumamış ve onun için hiçbir şey yazmamıştır.⁹⁰ H. 406 yılına değin onun hizmetinde kalmış, bu tarihte olasılıkla görevinden ayrılarak bir kez daha bilimsel çalışmalarına dönmüştür. (H. 406 *Şawwâl* ile H. 407 *Rajab* arasında, al-Bayrûnî'nin al-Jurjâniyah'da bazı astronomik gözlemler yaptığını görüyoruz⁹¹. Bununla birlikte, hükûmet hizmetinde çalışmayı sürdürmüş ve bu gözlemler, abû al-Abbâs'ın lutfuyla yapılmış da olabilir.

⁸⁷ *Tahdîd*, s. 81.

⁸⁸ Hamid Askarî, age., s. 461, 'Alî'nin yaklaşık olarak 1009 yılında öldüğünü söylemekte, ancak kaynak göstermemektedir. Bu tarihi nereden aldığını anımsamıyorum. Bununla birlikte, al-Bayrûnî' *apud* A. F. al-Bayhaqî, s. 667, yedi yıl al-Ma'mûn'un hizmetinde bulunduğunu belirtmektedir. H. 406 yılının üçüncü çeyreğine değin görevde kaldığı kabul edilirse, al-Ma'mûn'un hizmetine H. 399 yılında girmiş olması gerekir.

⁸⁹ A. F. al-Bayhaqî, age, s. 667-675.

⁹⁰ Al-Bayrûnî'nin onun için bir kitab yazıp yazmadığını bilmiyoruz. A. F. al-Bayhaqî'de, ona kitap okuduğundan ya da onunla bilimsel sorunları tartıştı-ğundan sözedilmemektedir. H. 401 yılında al-Jurjâniyah'da yapılan kulenin yapımına katıldığına ilişkin olarak dolaysız bir kanıt da yoktur. Bununla birlikte, al-Bayrûnî'nin o sırada, inşaat yerini bizzat ziyaret eden abû al-Abbâs'ın hizmetinde bulunuşu ve al-Bayrûnî'nin proje ile şu ya da bu biçimde ilgilenmek için gerekli yeteneğe sahip oluşu, bu projede bir rol oynamış olması gerektiği görüşüne kolayca yolaçmaktadır. (Al-Bayrûnî', H. 397 yılında, *Gunbad Qâbûs*'un yapımı sırasında Qâbûs'un hizmetinde bulunmuş olsaydı, bu görüş büyük ölçüde güç kazanırdı; ama, al-Bayrûnî'nin H. 394 yılında al-Jurjâniyah'da bulunduğunu biliyoruz; onun, Khwârizm'e bu gidişinden sonra Jurjân'a döndüğüne dair de elimizde hiçbir kanıt yoktur).

⁹¹ *Tahdîd*, s. 49, 53, 89, 101 ve 118; *Al-Qânûn*, s. 618, 619, 620, 622 ve 661.

Ama onun al-Ma'mûn'un son günlerinde Vezir olduğu yolundaki görüşler tümüyle dayanaksızdır⁹².

H. 407 yılının *Şawwâl* ayında, *abû al-'Abbâs al-Ma'mûn*, isyancılar tarafından öldürülmüş, bunun üzerine Maḥmûd Khwârizm'e yürümüş, ayaklananları bastırmış ve abû al-Faḍl al-Bayhaqî'ye inanmamız gerekirse, H. 408 yılı başlarında⁹³, Khwârizm aristokrasisinin tüm üyelerini Ghaznah'a götürmüştür⁹⁴. Ghaznah'da ne olduğunu bilmiyoruz; tek bildiğimiz, o yıl, al-Bayrûnî'nin yürekli karşı duruşu Maḥmud'un öylesine canını sıkımsı ki, cüretli bilim adamını hiçbir

⁹² "Anlaşıldığına göre, Mamun, al-Bayrûnî'yi kendisine Bakan olarak atamıştır" - Barani (*Al-Qânûn*, s. vi).

Bununla birlikte, A. F. al-Bayhaqî, asilerin Vezir'i (abû al-'Abbâs'ın veziri) öldürdüklerini kesinlikle belirtmektedir; *Târih Bayhaqî*, s. 675. Bu nedenle, al-Bayrûnî, Vezir olmuş olamaz. Al-Bayrûnî'nin H. 406 *Şawwâl* ile 407 *Rajab* (Receb) arasında bir dizi astronomi gözlemi yaptığını görmüştük. Bu nedenle, onun bu dönemde Vezir olma olasılığı söz konusu olamaz. Bundan başka, A. F. al-Bayhâqî'nin, abû al-'Abbâs'ın öldürülmesine yolaçan olaylarla ilgili olarak verdiği bilgilerde, öyle görünüyor ki, al-Bayrûnî'nin danışmanlık rolü oynadığı son kez, o sıralarda Üzgand bölgesinde savaştıkları bildirilen Khân ve İlak arasında bir uzlaşma sağlanması için abû al-'Abbâs'a öneride bulunduğu zamandır - bunun, abû al-'Abbâs'ın ölümünden en az bir yıl önce olması gerekir; çünkü bu olayla abû al-'Abbâs'ın öldürülmesi arasında geçen olaylar için en az bu kadar süreye gerek vardır. Herhalde, A. F. al-Bayhaqî'nin anlattıkları, al-Bayrûnî'yi (yönetim yetkileri) olan bir Vezir olarak değil, sadece, (başkaldıran önderleri yatıştırabilmesi için yeterince önemli) bir sır ortağı ve danışman olarak göstermektedir.

⁹³ Maḥmûd, Khwârizm'e doğru ilerlediği sırada (F. A. al-Bayhaqî'ye göre), hava ısınmıştı; bk. *Târih*, s. 677-678. 'Abd al-Wahhâb al-Qazwîni'ye göre, (*Hawaşf Çahâr Maqâleh*, s. 195, Maḥmûd, Ghaznah'ya gitmek için Khwârizm'den ayrıldığı zaman mevsim bahardı. Her ikisinin belirttikleri yıl ise H. 408 yılıdır. Bu nedenle, Maḥmûd'un Ghaznah'ya H. 480 yılı başlarında dönmüş olması gerektiği anlaşılmaktadır.

⁹⁴ *Târih Bayhaqî*, s. 676 vd.

Bu, bizi şaşırtmamalıdır. Maḥmûd, Khwârizm'e, asilere bir ders vermek ya da kızkardeşinin kocası, abû al-'Abbâs'ın öldürülmesinin öcünü almak için değil, bu eyaleti genişleyen ülkesine katmak için gelmiştir. Durum ne olursa olsun, eyaletin soylularının çoğunluğu, Maḥmûd'u hükümrân olarak kabul etme düşüncesine karşı oldukları; abû al-'Abbâs'ın ölümünden sonra, Ma'mûn'un soyundan bir prensin ('Alî'nin oğlu) Khwârizm - Şâh olarak ilân edildiği açıktır; bu nedenle de, belli bir soylunun abû al-'Abbâs'tan yana ya da ona karşı olsa da, Maḥmûd, onun kendisine bağlılığına güvenemezdi. (Maḥmûd'un, abû al-'Abbâs'a bile tam anlamıyla güvenemediğine de değinilebilir; gerçekten, abû al-'Abbâs'ın elçilerinin aracılığıyla Khân ve İlak arasında barış yapıldığında, Maḥmûd, onun bur girişiminin nedeni konusunda kuşkuya düşmüştür).

zaman bağışlamamıştır. Tutuklanıp tutuklanmadığını⁹⁵ bilemiyoruz; ancak, çok geçmeden, onun Kâbul yakınlarında Hayfûr'da astronomik gözlemler yaptığını görüyoruz (*Jumâdî al-Ukhrâ* H. 409)⁹⁶. Mahmûd, Hindistan'da Mathura seferinden dönerken, Mathura'daki tapınaktan aldığı mücevheri, al-Bayrûnî'ye o yıl (H. 409) göstermiş olsa gerektir⁹⁷. H. 410 *Rajab* ayından 411 *Şa'bân* ayına kadar, al-Bayrûnî'nin Ghaznah'da bir kez daha bir dizi astronomik gözlem yaptığını görüyoruz⁹⁸. Yaklaşık olarak H. 413 yılında, onun büyük güçlükler ve zorluklar içinde olduğunu, hatta müneccimlere bile danıştığını görüyoruz⁹⁹! (Barani, onun, *Maqâlah İfrâd al-Maqâl*'i, H. 413 yılında yazdığını söylüyor¹⁰⁰; ancak, *maqâlah*'nın basılı metninde¹⁰¹ ne zaman yazıldığına ilişkin hiçbir bilgi yoktur). Bununla birlikte, H. 415 yılında, al-Bayrûnî'nin, "Türklerin en uzak sınırlarından" gelen elçilerin, güneşin yeryüzünün üstünde döndüğü bir yer olduğu yolundaki

⁹⁵ S. H. Barani (örneğin, *Comm. Vol. s. 34*) nin düşüncesine göre, al-Bayrûnî'nin Nandana'da dünyanın çevresini saptamak için, "ufkun alçalış açısından yararlanma yöntemi"ni uyguladığı sırada olasılıkla siyasal tutuklu olup, bu olay H. 408-409 yılında meydana gelmiştir. Al-Bayrûnî'nin, Hindistan'a H. 411 yılından daha önce gitmediği kanısında olduğumdan, onun, Nandana kalesinde tutuklu olması diye bir sorun da sözkonusu değildir. Bununla birlikte, al-Nizâmî al-Bayrûnî'nin tutuklu olduğunu belirtmekte yanılmış olmayabilirse de, bunun nedenini belirtirken kesinlikle yanılıya düşmüştür; al-Bayrûnî'nin yaşamöyküsünde boşluk ise (H. 408-409), onun tutuklu bulunmasından ileri geldiğini çok iyi kanıtlayabilir. Al-Bayrûnî'nin (bir bölümünü, Nallio'nun *İlm al-Aflâk* aracılığıyla, Barani'nin *Comm. Vol., s. 34*'te verdiği) *Al-Kitâb fi al-Uşurlâb*'i ne zaman ve nerede yazdığı saptanabilseydi, bu soruna kesin bir karşılık verilebilirdi. (Alıntıdan anlaşıldığına göre, bu kitabı, al-Bayrûnî, kendisinden önce gelen yazar al-Nayrîzî'nin öne sürmesinin ardından o zamana değin üstünde çalışarak bulduğu "ufkun alçalış açısından yararlanma yöntemi"ni uygulama alanına koyamadan yazmıştır). Bu arada, bir kitap (eğer, *Kitâb fi İsti'mâl al-Uşurlâb el-Kurrîy* ile aynı kitap değilse), *Risâlah al-Fihrist*'te sıralanan eserler arasında yer almamaktadır.

⁹⁶ *Tahdîd*, s. 88. (Barani, ona, Kâbul ve Qandhâr (Kandahar) yakınlarında rastladığını söylüyor; bk. *Al-Qânûn*, s. vii; Qandhâr'a atıfta bulunulduğunu nereden öğrendiğini bilmiyorum. Atıfta bulunulan yer olarak Ghaznah'yı aldığımızda, Kâbul ve Qandhâr hemen hemen zıt yönlerde kalmaktadırlar; böyle olunca da, Barani'nin sözünü ettiği yer – bana, "Jayfûr" diye okunması gerektiği söylenen – Hayfûr olamaz).

⁹⁷ *Kitâb al-Jamâhir*, s. 78.

⁹⁸ *Tahdîd*, s. 280 ve 281; *Al-Qânûn*, s. 365, 408, ve 647.

⁹⁹ Al-Bayrûnî, *Risâlah al-Fihrist*. (Bk. *Al-Âthâr*, ed. Sachau, ed s. XXXVI).

¹⁰⁰ *Al-Qânûn*, s. vii.

¹⁰¹ *Maqâlah İfrâd al-Maqâl fi Amr al-Zalâl*, Haydarabad, Dekka, 1948.

anlatımlarıyla ilgili olarak, Maḥmûd tarafından çağrıldığını ve bu konuda Maḥmûd'un merakını giderdiğini görüyoruz¹⁰². Öyle görünüyor ki, al-Bayrûnî, bu fırsattan yararlanarak, yerler ve uzaklıklar hakkındaki bilgisini artırmıştı¹⁰³. H. 416 yılının *Rajab* ayında Ghaznah da *Tahdîd* adlı kitabını bitirmiştir¹⁰⁴. O sıralarda, belki de daha önce, Sanskritçe *Karana Tilak* adlı eseri Arapçaya çevirmiştir¹⁰⁵. Bu iki eserden, onun daha o zaman Hindistan'a gitmiş olduğunu, orada, dünyanın çevresinin uzunluğunu saptamak için "ufkun alçalış açısından yararlanma yöntemi"ni uyguladığını ve *Karana Tilak* adlı esere orada rastladığını öğreniyoruz. H 418 yılında, al-Bayrûnî, Qitâ'i Khân'dan gelen elçilere¹⁰⁶ soru sorma olanağı bulmuştur; onun uzak doğudaki kentlere ilişkin bilgiyi bu elçilerden sağladığı sanılmaktadır¹⁰⁷. Aynı yıl (H 418) *Rajab* ayında, al-Bayrûnî, *Risâlah fi İstikhrâj al-Awtâr fi al-Dâ'irâh* adlı eseri yazmıştır; ancak bu eseri nerede yazdığını bilmiyoruz¹⁰⁸. H. 420'de, olasılıkla Ghaznah'da, Khwârizm'li bir kadın için *Kitâb al-Tafhîm* adlı eserini yazmıştır¹⁰⁹. H. 421 yılının *Rabî' al-Thânî* ayında Maḥmûd ölmüş, iki oğlu arasındaki çekişme, Ghaznah'ya olasılıkla H. 422 *Jumâdî al-Ukhrâ'* da varan Mas'ûd'un zaferiyle doruk noktasına ulaşmıştır¹¹⁰. Al-Bayrûnî, O yıl Ghaznah'da, *Kitâb fi İkhtilâf al-Wâki' fi Taqâlim* adlı eserini

¹⁰² Yâqût, *Mu'jam al-Udabâ'*, s. 183; A. F. al-Bayhaqî, age., s. 63 ve Minorsky, "On Some of Biruni's Informants", *Comm. Vol.*, s. 235.

¹⁰³ Minorsky (*Comm. Vol.*, s. 235-236).

¹⁰⁴ *Tahdîd*, s. 281.

¹⁰⁵ Al-Bayrûnî'nin Arapça çevirisi, *Ghurrah al-Zijât*'ın izi bulunmuş, Arapça metin; S. S. H. Rizvi tarafından baskıya hazırlanmış, onun tarafından İngilizcaya de çevrilmiştir. Metin ve İngilizce çeviri, *Islamic Culture*'un XXXVII (1963). cildinden başlayarak dizi halinde yayımlanmıştır.

¹⁰⁶ V. Minorsky (*Comm. Vol.*, s. 234), elçinin, Liao sülâlesinden İmparator Sheng Tsung (M. S. 983-1031) adına geldiğini belirtmektedir.

¹⁰⁷ *Kitâb al-Jamâhir*, s. 208 ve Minorsky (*Comm. Vol.*, s. 233-234).

¹⁰⁸ *Risâlah fi İstikhrâj al-Awtâr fi al-Dâ'irâh*, Haydarabad, Dekka, 1948, s. 226.

¹⁰⁹ *Kitâb al-Tafhîm fi Sinâ'ah al-Tanjîm*, ed. Jalâl Humâ'nî, 1939. Kitabın, bilim adamı olan editörü, s. 135-138, 280-281 ve 427'deki anlatımların, hesaplama sonucu kitabın, al-Bayrûnî'nin kendisinin kitapta belirtmiş olduğu gibi, Ghaznah'da H. 420 yılında yazıldığını gösterdiğini belirtmektedir.

¹¹⁰ İbn al-Athâr, *Ta'rih al-Kâmil*, C. IX. s. 149 ve 150.

(Bununla birlikte, bk. *Kitâb al-Hind*, s. 203 ve *Al-Qânûn*, s. 688-689; ibn al-Athâr'in verdiği tarihlerle bağdaşmaz görünmektedir).

bitirmiştir¹¹¹. *Kitâb al-Hind*'in de o sıralarda yazılmakta olduğuna ve bu eserin Ghaznah'da H. 422-423 yılında bitirildiğine inanmamız için neden vardır¹¹². Sürekli çalışmaktan yorgun düşmüş ve kanımca yeterince değerlendirilmemiş olan al-Bayrûnî', H. 423 yılında ciddi bir hastalığa yakalanmış, bu hastalığı, H. 423 sonlarına doğru ya da H. 424 yılında, yalnızca kararlılık ve iradesiyle yenmiştir¹¹³.

* * *

Yazımızı sürdürmeden, al-Bayrûnî ile Maḥmûd arasındaki gerçek ilişkinin ne olduğunu ve al-Bayrûnî'nin Hindistan'da ne kadar ve hangi dönemde kaldığını saptamaya çalışacağız. Daha önce de belirtildiği gibi, al-Bayrûnî'nin Ghaznah'ya geldikten sonra ve Kâbul yakınlarında astronomik gözlemler yapmadan önce neyle uğraştığını bilmiyoruz. Bu dönem içinde Hindistan'da olmuş olabilir; ancak elimizde buna kanıtlayacak bir şey yoktur. Yine, H. 411 ve 415 yılları arasında onun nerede olduğunu ve ne yaptığını bilmiyoruz. Tek bildiğimiz, yaklaşık H. 413 yılında alabildiğine şanssız, münecimlere başvuracak kadar mutsuz olduğudur. Kanımca, bu dönem, onun Hindistan'da kaldığı dönemdir. Danıştığı münecimlerin onun yaşı konusunda büyük ölçüde yanıldıklarını biliyoruz¹¹⁴; Bunun nedeni, Hintli münecimlerin, başka bir iklimden ve başka bir soydan

¹¹¹ Yâqût, Maḥmud'un H. 422 yılında öldüğünü, al-Bayrûnî'nin ise sağ olduğunu ve o sırada Ghaznah'da bulunduğunu; çünkü, kendisinin (Yâqût'un) o yıl Ghaznah'da yazılmış olan *Kitâb Taqâsim al-Aqâlim*'i, al-Bayrûnî'nin kendi elyazısıyla gördüğünü belirtmektedir (*Mu'jam al-Udabâ'*, s. 180). Böylece, sözkonusu kitap, H. 422 yılında Ghaznah'da yazılmıştır. Metinde, verilen başlık, *Risâlah al-Fihrist*'ten alınmış olup, Yâqût'un sözünü ettiği kitabın tam başlığı olduğu görülmektedir.

¹¹² S. 203'te, Maḥmûd'un, 400 Yazdijard'ın Nawroz'undan tam on Farisî ayı önce öldüğü; s. 252'de (Somnath'taki) imajın H. 416 yılında tahrip edildiği; s. 206'da ise, Hintlilerin Somnath'ın tahrip edildiği yılı, 947 Sakakâla olarak hesapladıklarını belirtmektedir.

¹¹³ *Risâlah al-Fihrist*, *Al-Âthâr*'da, s. XXXXVI (Altmış yaşından sonra, yani H. 3.12.422 tarihinden sonra yatağa düştüğünü söylemektedir. Hastalık çok ciddi bir hastalıktı; onu bir süre için yatağa bağlamış olsa gerektir. Yaklaşık 61 yaşında, yani H. 3-12.423 dolaylarında, düşünde ayı gözlemlediğini görmüştür. *Kitâb al-Hind-i* H. 423 tarihinde bitirmişse, bundan kısa bir süre sonra hastalanmış olmalıdır).

¹¹⁴ *Risâlah al-Fihrist*. (Bk. *Al-Âthâr*, s. XXXXVI).

gelmiş olması nedeniyle onun yaşını doğru olarak kestiremeyişleri olabilir kanısındayım. Al-Bayrûnî gibi bir dahî için, yalnız Sanskritçeden Arapçaya değil, Arapçadan Sanskritçeye de kitaplar çevirebilecek ölçüde Sanskritçe öğrenmesi için Hindistan'da kaldığı süre yeterince uzundur. Son olarak *Karana Tilak*'ın çevirisi olan *Ghurrah al-Şijât*'ta, Vijaya Nanda'nın bu Sanskritçe eserini Hindistan'da bulduğunu belirtmektedir. Bu çevirisinde, al-Bayrûnî, başka dönemlere çevrilmek için 25 *Şafar* H. 416 tarihini almaktadır; bunun nedeni, onun belirttiği gibi, o günün, Mahmûd'un Yûsuf Khân'la karşılaştığı ünlü bir gün oluşudur¹¹⁵. Kitabın bu olaydan kısa bir süre sonra yazılmış ve al-Bayrûnî'nin bu kitabı daha önce Hindistan'da elde etmiş olması gerektiği açıktır. H. 416 yılında, ciddî olarak hastalandığı zamana değin onun Ghaznah'da tutkuyla kitap ve *maqâlah*'lar yazmakla uğraştığını görüyoruz; bu dönemde onun Hindistan'a gittiğine ilişkin olarak elimizde hiçbir kanıt yoktur. Neredeyse ölümün kıyısından döndüğü hastalıktan kurtulduktan sonra, al-Bayrûnî, altmış ikiyi bulan ilerlemiş yaşında Hindistan yolculuğunu göze alamayacak kadar güçsüz kalmış olsa gerektir. Bundan başka, elimizde bulunan *Kitâb al-Hind*'den sonra yazdığı eserlerin hiçbirinde, yerinde olarak ün kazanmış bu eserinde olduğundan daha iyi bir noktaya varmış değildir. tersine, Edward Sachau'nun belirttiği gibi, *Kitâb al-Hind*'de öylesine açık bir biçimde birbirinden ayırmış olduğu iki Hindistan dönemini, *Al-Qânûn*'da karıştırabilecek duruma gelmiştir¹¹⁶.

Al-Bayrûnî'nin Sanskritçe öğrenmeye başlamasına gelince, Hindistan'a H. 408 yılında gitmemişse, bu dilde ders almaya Ghaznah'da başlamış olmalıdır¹¹⁷. Mahmûd'un emrinde Hintli askerler vardı; bunlar başlıbaşına bir bölük oluşturuyorlar ve kendi yurttaşları olan subayların komutası altında bulunuyorlardı¹¹⁸. Gerçekten,

¹¹⁵ Bk. Islamic Culture, C. XXXXVII (1963), s. 185. (Bu arada, al-Bayrûnî, Jayananda'nın, Benaras'lı bir tefsirci olduğunu belirtmektedir – belki de bu, al-Bayrûnî'nin, Benaras'a kadar Hindistan'ın derinliklerine “nüfuz ettiği” yolundaki yanlış inancın kaynağıdır).

¹¹⁶ *Alberuni's India*, s. xvi-xvii.

¹¹⁷ S. K. Chatterji de, al-Bayrûnî'nin, Sanskritçe ders almaya, kanısınca, tutuklu bulunduğu sırada başladığı görüşündedir. Bk. “Al-Birûni and Sanskrit”, *Comm. Vol.*, s. 86.

¹¹⁸ Bk. C. E. Bosworth, *The Ghaznavids* 994:1040, Edinburgh, 1963, s. 110, (Bosworth, dayandığı kaynaklar olarak Gardîzî, *Şayn al-Akhhâr*, s. 96, *Târîkh*

öyle görünüyor ki, başkent Ghaznah'da (tüccarlar ve arasıra gelen ziyaretçiler sayılmazsa) bu kente yerleşmiş büyük bir Hintli kolonisi vardı ¹¹⁹. Al-Bayrûnî çocukken, meyva ve bitkilerin adlarını öğrenmek için, Khwârizm'i ziyaret eden bir Romalıdan (bir Yunanlıdan?) ders alıyordu ¹²⁰; onun, kendi dillerini ve bilimlerini öğretebilecek bilgili Hintlilerden yararlanmaması düşünülebilir mi? Bundan başka, H. 411 ve 415 yılları arasındaki süre, onun resmî görevini yürütürken, bu dönemin başında bu dilin alfabetini öğrenmeye başlaması ve bu dönemin sonunda da bu dilden ve bu *dile* kitaplar çevirmesine olanak sağlamaya yeterli bir süre olarak görünmemektedir. Al-Bayrûnî'nin, daha *al-Âthâr* adlı yapıtında, planetlerin ve burçların adlarını (altı başka dilin yanı sıra) Sanskritçe olarak da verdiği düşünülürse ¹²¹, Sanskrit alfabetini, doğum yeri olan Kâth'da öğrenmiş olması olanaksız değildir.

Onun Maĥmûd'la ilişkilerine gelince, kanımca, Sachau, *Indica* adlı eserinin girişinde, yetersiz kanıtlara dayanmakla birlikte, doğru sonuca varmıştır. Al-Bayrûnî'nin Maĥmûd'a karşı tutumu, yiğitlik, korku, alınganlık ve pişmanlık duygularının karışımıdır. Kimi zaman korkaktan çok yürekli, pişman olmaktan çok alıngan; kimi zaman da hemen hemen tam tersidir. Onun H. 408 yılındaki sivri çıkışının, Maĥmûd'un ömür boyu hoşnutsuzluğuna yolaçtığını biliyoruz; buna karşın, H. 409 yılında Maĥmûd'un ona Mathura'dan aldığı mücevheri gösterdiğini ve H. 415 yılında bir astronomi sorunu konusunda ona danıştığını görüyoruz. Birbirlerine karşı tutumları çift yönlüdür. Al-Bayrûnî kuşkusuz onun sırdaşı ya da saray müneccimi değildi, ama onun hizmetinde, başka bir deyişle, devletin hizmetinde bulunmuş olabilir. Eğer böyle ise, görevi onun Hindistan'ın uzak yerlerinde ve

Bayhaqî, s. 237, 251-252 ve 497 ve Nâzım, *Sultân, Maĥmûd* s. 140, b. 7'den alıntılar yapmaktadır).

¹¹⁹ Hintli askerlerin, Ghaznah'da kendi mahalleri olduğu açıktır; bunların, kardeşlerinin, onların *malîcha* ya da saflığını yitirdikleri yolundaki batıl inançları nedeniyle, Hindistan'daki evlerinden uzak kalmaya yazgılı oldukları da açıktır. *Kitâb al-Hind*'den, Kâbul'un Hindu yöneticileri hakkında bilgi ediniyoruz; bu nedenle, Afghân (Afgan) Hindu'larının sayılarının büyük olması, bunların bazılarının doğal olarak o zamanki başkent Ghaznah'da yerleşmiş olmalarını gerektirir. (Ayr. bk. S. K. Chatterji, age., s. 86).

¹²⁰ Krenkow (*Islamic Culture*, s. 531), *Kitâb al-Şaydanah*'dan bu anlamda alıntı vermektedir.

¹²¹ *Al-Athâr*, s. 192-193.

(olasılıkla başka yerlerde) elde ettiği kitapların bedelini ve ona bu kitapları öğretebilecek (Ghaznah'ya getirilmiş) Hintli *pundit*'lerin emeklerinin karşılığını ödemesine elverecek, ancak, ona, ne kendisini tümüyle dilediği uğraşlara adanmasına olanak verecek, ne de büyük yeteneklerine uygun düşecek seçkinlikte, ya da onu mutlu kılacak nitelikte bir görev olsa gerektir. (S. K. Chatterji, Panjab'ın ülkeye katılmasından sonra basılmış, Maḥmûd'un tuğrasını taşıyan bazı sikkelerin üstündeki Sanskrit efsanesinin, Arapçadan al-Bayrûnî tarafından çevrilmiş olduğu kanısındadır. Bundan başka, Chatterji, sikkelerin iki dilde çıkarılması kararının al-Bayrûnî'nin tavsiyesi ile alındığı görüşündedir¹²². Barani, bir adım daha ileri giderek, bu kararın al-Bayrûnî'nin önerisiyle alındığını vurgulamaktadır¹²³. Olasılıkla, Maḥmûd ya da ilgili görevli her kimse, çeviri için al-Bayrûnî'yi seçmiştir; ama bu amaçla Hintli bir bilim adamının seçilmiş olması da aynı ölçüde olasıdır. Al-Bayrûnî'nin kararın alınmasında etkili olmasına gelince, bu, bildiğimizce, al-Bayrûnî ile Amir arasındaki ilişkiye ters düşmekle kalmamakta, aynı zamanda Maḥmûd'un, Hintli askerlerden oluşan bir bölüğü hizmetine almaya, Hint eyaletinde iki dilde sikke bastırma kararından çok önce –bu kararın da al-Bayrûnî'nin etkisiyle alındığı vurgulanmadıkça– karar verdiği gerçeğini görmezlikten gelmektedir).

* * *

Anlatımıza kaldığımız yerden devam edersek, al-Bayrûnî'nin geçirdiği ciddi hastalıktan ötürü büyük ölçüde sarsıldığını ve güçsüz düştüğünü, ama henüz çözülmemiş sorunları çözme, kendisinin ve kendisinden önceki büyük bilim adamlarının vardıkları sonuçları sistemli ve tutarlı bir biçimde sunma, böylece sorunları öğrenciler için çok daha kolaylaştırma konusunda her zamanki gibi kararlı olduğunu görürüz. Bu sıralarda (yaklaşık olarak. H. 423 yılının Şawâl ayında) *Risâlah al-Fihrist*'te sözünü ettiği düşü görmüş, bundan, kendini çalışmalarına ve yazılarına adanması için önünde daha onaltı yıl kadar bir süre olduğu sonucuna varmıştır; benim bundan çıkardığım sonuç ise, öylesine uzun bir zaman bastırılmış olan kendini koruma içgüdüsünün yeniden kendini duyurduğudur. Öylesine ki, o sırada bilinçaltındaki en önemli düşünce, gelecek –o tarihte ona belirsiz

¹²² "Al-Biruni and Sanskrit", *Comm. Vol.*, s. 98.

¹²³ Bk. *Al-Qânûn*, s. ix.

görünen bir gelecek –düşüncesi idi; dahası, bu olayın, onun Mas'ûd'un lutfuna ve parasal desteğine ermesinden önce meydana gelmiş olması gerekir. Aḥmad b. al-Ḥasan al-Maymandî, H. 424 yılında ölmüştür. Bu nedenle, öyle görünüyor ki, Sachau, al-Bayrûnî'nin Ghaznah sarayı ile ilişkilerinin ancak bu Vezir'in ölümünden sonra kurulduğuna inanmakta haklıydı¹²⁴; ancak al-Maymandî'nin al-Bayrûnî'ye düşman olduğu görüşünü destekleyecek hiçbir kanıt yoktur. Bu nedenle yaklaşık olarak H. 425 yılının (Şâwvâl ayında al-Bayrûnî Mas'ûd'un sarayı ile ilişki kurmuş ve *Al-Qânûn*'u yazmaya başlamıştır; bu eseri, H. 426 yılında bu genç prence sunmuştur. (Jalâl Humâ'î, *Kitâb al-Tafhîm*'e yazdığı önsözde, al-Bayrûnî'nin, H. 420 yılında Maḥmûd'un sarayına girdiğini ve *Al-Qânûn* adlı kitabını, onun saltanatının son yılında yazdığını öne sürmektedir¹²⁵. Kitabın adı kesinlikle Humâ'î'nin görüşüne aykırı düşecek bir kanıt değildir; ancak kitabın içeriği, onun, H. 423 yılından önce yazılmış olamayacağını¹²⁶ ve H. 426 yılının ortalarında eserin yaklaşık olarak ancak altıda birinin yazılmış olduğunu göstermektedir¹²⁷. J. H. Kramers, daha da eskiye giderek, "... *Qânûn*'un eldeki en eski nüshasının... 416 yılında tamamlandığını..." öne sürmektedir¹²⁸. Kramers ya başka bir kitaptan, bir kalem sürçmesiyle, *Qânûn* diye söz etmiştir ya da birisi yanlışlıkla tarihi, örneğin "516" yerine "416" diye yazmıştır. Kitabın, H. 427 yılına değin tamamlanmamış olduğunu, al-Bayrûnî'nin kendisinden öğreniyoruz¹²⁹.) H. 428 yılının başlarında, al-Bayrûnî (daha çok *Risâlah al-Fihrist* diye bilinen) *Risâlah Fihrist Kutûb abû Zakariyâ al-Râzî* adlı

¹²⁴ *Alberuni's India*, s. ix.

¹²⁵ *Kitâb al-Tafhîm*, s. v. (Bk. Not 3).

¹²⁶ Al-Bayrûnî, H. 426 yılında 175. sayfaya gelmişti. (Bk., aşağıda Not 127). 168. sayfada, o zaman hilâfet tahtında oturan halifenin adını Halife al-Qâ'im bi-Amr Allâh olarak vermiştir. Al-Qâ'im, H. 422 yılının *Dhû'al Hicjah* ayının 11. günü tahta çıkmıştır. Bu nedenle, al-Bayrûnî, 168. sayfanın tümünü, *Dhû'al - Hicjah* ayının geri kalan günlerinde yazmadıkça, ya da al-Qâ'im'le ilgili atfı daha sonraki bir tarihte eklemedikçe, kitabı yazmaya H. 422 yılında başlamış olamaz. Bununla birlikte, eserin konusu yeni değildir – bazılarına, al-Bayrûnî'nin *Al-Âthâr* gibi eski bir eserinde bile rastlanmaktadır.

¹²⁷ 175. sayfada belirtilen günün, Hintlilerin o sırada içinde buldukları yüzyılın 9. ayının 5. günü olduğu öne sürülmektedir; bunun H. 626 yılında bir gün olduğu hesaplanmıştır.

¹²⁸ J. H. Kramers, *age.*, s. 190.

¹²⁹ *R. al-Fihrist*'te, eser bitirilmemiş olarak gösterilmiştir. (H. 428); eserin, H. 432 yılında ölen Mas'ud'un yaşam süresi içinde tamamlandığı görülmektedir.

kitabını yazmıştır; bu kitapta, al-Bayrûnî, yaşamına ilişkin bazı olayların yanı sıra, eserlerinin de bir listesini vermiştir. Al-Bayrûnî'nin yaşamının daha sonraki yıllarına ilişkin olarak, *Al-Qânûn*'u H. 428 ve 432 yılları arasında bitirdiği; *Kitâb al-Jamâhir fî Ma'rîfah al-Jawâkir* adlı eserini yazıp tamamladığı ve anlaşıldığına göre al-Bayrûnî'ye hazineden bağışta bulunmayı sürdüren ve bilim adamlarının al-Bayrûnî'nin çevresinde toplanmalarını ve al-Bayrûnî'nin eserlerini onlara yazdırmasını sağlayarak kitaplarını yazmasını kolaylaştıran¹³⁰ Mawdûd b. Mas'ûd'a (saltanatı H. 432-441) sunduğu¹³¹ ve *Kitâb al-Şaydanah*'ı yaklaşık olarak H. 442-443 yılında, yaşı sekseni bulduğu sırada bitirdiğinin dışında çok az şey biliyoruz¹³². Onun ne zaman öldüğünü tam olarak bilmiyoruz; ancak kesinlikle H. 430 yılının *Rajab* ayının ikinci günü ölmediğini biliyoruz; al-Ghadanfar, bu tarihe, al-Bayrûnî'nin en yakın yardımcılarından biri olan abû al-Fağl al-Sarakhsi'nin elyazısıyla yazılmış olarak rastladığını ve bu tarihin bir başkasının, al-Bayrûnî'nin öldüğünde yetmiş yedi yaşını doldurmuş, yetmişsekizden yedi ay almış olduğu yolundaki anlatımını doğruladığını belirtmektedir¹³³. Bununla birlikte, al-Ghadanfar, abû al-Muhammid b. Mas'ûd b. Muhammed b. al-Zakî al-Ghaznawî'nin *Kitâb al-Şaydanah* kopyasını kopya ederken, *al-Şaydanah*'a göre Bayrûnî'nin 77 yaşında ölmüş olamayacağını farketmemiştir; al-Ghadanfar'ın kendisine göre¹³⁴, al-Ghaznawî, *Kitâb al-Şaydanah* kopyasında, kitabın (*Kitâb al-Şaydannah*) (o zaman) eldeki tüm nüshalarının büyük bir bölümünün (abû al-Muhammid'e göre), Aḥmad al-Nahşâ'î'nin elyazısıyla yazılmış olduğunu, kenar notlarının ise pek okunaklı olmayan bir elyazısıyla, al-Bayrûnî'nin kendisi tarafından çiziktirilmiş olan kaba müsveddeden alındığını belirtmektedir. Al-Bayrûnî'nin ölüm tarihi için en büyük olasılıkla H. 443 yılını alışımla nedeni, *Kitâb al-Şaydanah*'ın H. 442 yılı sonunda ya da H. 443 yılının başlarında bitirilmiş ol-

¹³⁰ (*Kitâb al-Şaydanah*) ana metnin, bir öğrencinin (Aḥmad al-Nahşâ'î) elyazısıyla yazılmış olduğu, kenarlarına al-Bayrûnî'nin kendi elyazısıyla notlar düşüldüğü bir nüshadan sözedilmektedir. (Krenkow, abû al-Muhammid'e dayanan al-Ghadanfar'a dayanarak belirtmektedir; bk. *Islamic Culture*, C. IV, 1932, s. 532).

¹³¹ *Kitâb al-Jamâhir*, s. 31.

¹³² Kanımca, al-Bayrûnî'nin kendisi *Kitâb al-Şaydanah* adlı eserinin girişinde, o sırada 80 yaşında olduğunu belirtmektedir.

¹³³ Sachau'nun *Al-Âthar*'a yazdığı girişte alıntı olarak yer almaktadır, s. xxxvi.

¹³⁴ Krenkow (*Islamic Culture*, s. 532), bu anlatımı, *Kitâb al-Şaydanah*'tan almıştır.

masının gerekmesi ve Yâqût'un da bu tarihten sözetmesidir. (Elimizdeki metinde¹³⁵, tarih H. 403'tür; ancak, Yâqût, al-Bayrûnî'nin elyazısıyla yazılmış ve Ghaznah'da H. 422 yılında tamamlanmış olan bir kitap gördüğünü belirttiğine göre, bu tarihi vermiş olamaz¹³⁶. İbn al-Athîr, al-Bayrûnî'nin ölüm tarihi olarak 430 yılını vermiştir¹³⁷; kanımca, bu tarihi -tıpkı 'Abd al-Salâm Nadwî'nin yaptığı gibi-¹³⁸ Yâqût'un metninden çıkarmıştır. Bu iki bilgin, öyle görünüyor ki, "thalâthîn" (ثلاث) sözcüğünün, "thalâthîn" (ثلاثين) sözcüğünün bozulmuş bir biçimi olduğunu düşünmektedirler. Ancak, kanımca, "arba'în" (اربعين) eseri kopya eden tarafından dikkatsizlik sonucu dışarıda bırakılmış, bunun sonucu olarak, "443", "403" olmuştur).

* * *

Firdawsî ve Mahmûd'dan söz ederken, Edward Sachau, "Kralın, şairin karşısında yeralması durumunda kaybeden kral olmuştur. Firdawsî, dünya düşünce tarihinde kendisine verilen şerefli yeri koruduğu sürece, o güne değin görülmemiş ölçüde dünyalığı üstüste yığan Mahmûd'un, ölümsüzlüğe yazgılı bir şairi nasıl onurlandıracağını bilmediği bir leke gibi adına yapışacaktır" demektedir¹³⁹. Bu yargıya karşı çıkmak isteğinde değilim; dileğim yalnızca, Mahmûd'un, kesinlikle, ölümsüzlüğe yazgılı hiçbir insanı onurlandırmayı bilmediğinin anlaşılmasını eklemektir. Ancak, Kral'ın Bilim adamının karşısında olması durumunda; bilim adamı açık bir biçimde kaybetmiştir; aradan ancak dokuz yüzyıl geçtikten sonra, durum yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır. Başarısızlığın ne denli büyük olduğu, bir süre önce, sürümü büyük gazetelerimizin birinde, "Alberuni; gelmiş geçmiş en büyük bilim adamlarından biri" gibi bir başlık taşıyan ve içeriği yalnızca, Mahmûd'un, duvarda, bu amaçla yaptırılmış bir kapıdan çıktığı, kendisinin ise o gün yüksek bir duvardan atılacağı, ama hiç incinmeden kaçacağı yolundaki başarılı yıldız falından oluşan bir makaleden çıkarılabilir. Sachau bile, al-Bayrûnî'nin yıldız falcılığı yaparak Ghaznah'da ekmeğini kazanmış olabileceğini belirtmişti¹⁴⁰!

¹³⁵ *Mu'jam al-Udabâ'*, s. 186.

¹³⁶ *Ibid.* s. 180.

¹³⁷ *Al-Lubâb fi Tahdhîb al-Ansâb*, ed. Muştafa 'Abd al-Wâhid, Mısır, 1971, s. 224.

¹³⁸ 'Abd al-Salâm Nadwî, "Al-Bérûnî", *Comm. Vol.*, s. 256.

¹³⁹ *Alberuni's India*, s. viii.

¹⁴⁰ *Ibid.*, s. ix-x.

Bu (şimdi) iyi bilinen yıldız falı kehaneti konusunda ilk “otorite”, bildiğim kadarıyla, al-Nizâmî al-‘Arûdî al-Samarqandî’nin (H. 547 ve 552 yılları arasında yazılmış olan) *Çahâr Maqâleh*¹⁴¹ adlı eseridir. E. G. Browne’un büyük değer verdiği bu düzyazı eseri, aynı zamanda Maḥmûd’un abû Naşr al-Mansûr, abû al-Khayr al-Khammâr, al-Bayrûnî, abû Sahl al-Masihî ve ibn Sînâ’yı çağırdığı, bunların ilk üçünün gitmeyi kabul ettikleri, son ikisinin ise Jurjân’a gittikleri yolunda bilgi veren ilk “otorite”dir¹⁴². Yukarıda belirtilen yıldız falına ek olarak, al-Bayrûnî’nin doğru çıkan bir başka kehanetinden de söz edilmiştir: Mas’ûd Sa’ad Salmân (ölümü: H. 515), Sultân Rağî al-Dîn İbrâhîm b. Mas’ûd’un (H. 450-492 yılları arasında hüküm sürmüş) oğlu Sayf al-Dawlah abû al-Qâsim Maḥmûd’un Hindistan’a vali olarak atanması üzerine, onun için yazdığı *qaştdah*’de şöyle demektedir:

بسال پنجه ازین گفت بو ریحان بدان کتاب که کرده است نام او تفهیم
که پادشاهی صاحبقران شود بجهان چوسال هجرت بگنشت تی وسین وسه جیم

(Elli yıl önce, *Tafhîm* adlı kitabında, abû Rayḥân, âdil Kral’ın –Sayf al-Dawlah– H. 469 yılında dünyayı yöneteceği yolunda kehanette bulunmuştu). Jalâl Humâ’î, *Kitâb al-Tafhîm*’in Farsça metnini baskıya hazırlarken (ikisi Arapça) tüm altı eski elyazmasını gözden geçirerek bu kehaneti boşuna arasdığını belirtmektedir¹⁴³. Jalâl Humâ’î’nin bunu yapmasına gerek yoktu : al-Bayrûnî bir müneccim değildi. Gerçekten, öteki eserlerini bir yana bıraksak bile, *Kitâb al-Tafhîm* adlı eserinin birkaç yerinde, al-Bayrûnî, Humâ’î’nin kendisinin de belirttiği gibi, yıldızbilim ve yıldız falına bakanları kınamıştır¹⁴⁴.

Çahâr Maqâleh’ye dönersek, al-Nizâmî’nin, al-Bayrûnî’nin tam tersi olduğu açıktır : Onun mesleği, saf, boş inançları olan kimseleri ve kibirli Amir’leri kandırmaktı. H. 403 yılına ilişkin olarak anlattığı

¹⁴¹ Bk. s. 57. Ancak, al-Nizâmî, bu bilginin kendisine (آوردہ آندکہ) ulaştığını söylemektedir. Doğallıkla, kaynak olarak herhangi bir kitap ya da yazar göstermemektedir.

¹⁴² Bk. s. 76-80.

¹⁴³ *Kitâb al-Tafhîm*, s. XIV.

¹⁴⁴ *Ibid.*, s. XIV. Jalâl Humâ’î, *Kitâb al-Tafhîm*’in 316, 400 ve 538. sayfalarına atıfta bulunmaktadır. Humâ’î, bu konuyla ilgili olarak, al-Bayrûnî’nin *Kitâb al-Tanbîh ‘alâ Ştâ’ah al-Tamamwiyah* ve *Al-Âthâr*’ın sözünü etmektedir.

olay, Muḥammad ‘Abd al-Wahhâb’ın bile belirttiği gibi, tümüyle olanaksızdır. (Bu arada, al-Nizâmî, ibn Sînâ’nın Qâbûs’la buluştuğunu öne sürer; oysa ibn Sînâ’nın kendisi, ibn ‘Ubayd’la ilgili olarak, Jurjân’a Qâbûs tutuklandıktan sonra vardığını belirtmiştir¹⁴⁵.) Astrolojik kehanete gelince, kanımca, ikibin yılı aşkın bir süre önce, Aristo’nun astrolojiye karşı öne sürdüğü ve hâlâ yadsınamayacak olan savı yinelemekten başka birşey yapmaya gerek yoktur: Aristo¹⁴⁶, astrolojik ilkelere göre benzer ikizlerin benzer yaşamlar sürmeleri gerektiğini, oysa bunun olanaksız olduğunu belirtmiştir!

Sonuç olarak, al-Bayrûnî’nin doğum yeri konusunda yanlış görüşlerin nasıl ortaya çıktığını, özellikle, olağanüstü ve görkemli Bayrûn kentinin nasıl varolduğunu, bu kentin nasıl olup da Sind’e götürüldüğünü ve Bayrûnî’nin orada doğmaya nasıl zorlandığını ele almak istiyoruz.

Al-Bayrûnî’nin, doğum yeri ve tarihi konusunda söylediklerine, onun küçük ve az bilinen eserlerinden birinde rastlandığını ve bildiğimiz kadarıyla tanınmış ve önemli eserlerinde bu anlatımı yinelemediğini görmüştük. Bayrûnî’nin çağdaşlarının bilinen eserlerinde de buna benzer anlatımlara rastlamıyoruz. O günlerde, Khwârizm,

¹⁴⁵ Bk. al-Qiftî, age., s. 147.

Bununla birlikte, S. H. Barani bu görüşe karşı çıkmıştır: “Bazı bilim adamlarının, İbn Sina’nın Qabus ile hiçbir zaman karşılaşmadığı yolunda öne sürdükleri görüşe katılmıyorum. Öte yandan, elimizde, yaklaşık olarak H. 402 yılında (yani Qabus’un ölümünden önce) ona rastladığına ve onun o sırada Kralın hizmetinde bulunduğuna ilişkin kesin bir kanıt var. (Barani, “İbn Sina and Alberuni”, *Avicenna Commemoration Volume*, Kalküta, 1956, s. 4). Barani, al-Jûzjânî’nin ibn Sînâ’nın *Kitâb al-Şifâ* adlı eserinin önsözündeki anlatımına atıfta bulunmuştur. Söz konusu anlatım, adigeçen kitabın basılı metninin 1-2. sayfalarında yer almaktadır (C. I= Isagögee, Kahire, 1952). Ancak, al-Jûzjânî, Qâbûs’un adını vermemiştir. Bununla birlikte ibn Sînâ’nın ona (ibn Sînâ’ya) Jürjân’da rastladığında 32 yaşında olduğunu, ibn Sînâ’nın o sırada “Al-Sultân”ın hizmetinde bulunduğunu söylemektedir. Bundan, yılın H. 402 yılı olduğu anlaşılmaktadır (İbn Sînâ’nın, H. 370 yılında doğduğu belirtilmektedir). Ancak, yalnızca “Al-Sultân’dan sözedildiğine göre, burada söz konusu yıl H. 403 yılı ise, al-Jûzjânî’nin anlatımının çok kesin olduğu kabul edilse bile, ibn Sînâ’nın H. 403 yılında da pekâlâ “yaklaşık 32 yaşında” olabileceği gözönüne alınırsa, bu yıl 403 yılı olabilir. Herhalde, al-Nizâmî’nin söyledikleri tam anlamıyla olanaksızdır; çünkü, abû ‘Ubayd, abû al-‘Abbâs’tan değil, yalnızca ‘Alî’den sözetmektedir, bu nedenle de ibn Sînâ’nın, Khwarizm’den daha H. 399 gibi erken bir tarihte – H. 403’ten dört yıl önce – ayrıldığı kabul edilebilir.

¹⁴⁶ Nerede olduğunu anımsamıyorum. Umarım, bu savı Aristo’ya maletmekle yanılmıyorum!

Jurjân ya da Khurâsân'da, Bayrûn/ Bîrûn/Berûn diye bir yerin olmadığı kesindir. Bu nedenle, al-Bayrûnî'nin nisbesi, onun yaşam-öyküsünü ya da *ansâb*'ını yazmak zorunda kalan bir kimse için bir sorun yaratmış olsa gerektir. Bildiğimiz en eski yazarlar olan abû al-Hasan al-Bayhaqî ve al-Sam'ânî de al-Bayrûnî'nin yaşamını yazmak zorundaydılar. Bu nedenle de, öyle görünüyor ki, yanlış doğrultuda ilk adımı atanlar, birbiriyle çağdaş olan bu iki yazar olmuştur. Nisbe'nin kendisinden başka dayanacakları hiçbir şey yoksa, insan, onun varoluş nedeni ile ilgili olarak aşağıdaki iki sonuçtan birine varabilirdi: (i) bunun, Bayrûnî özel adından alındığı (bu nedenle de, al-Bayrûnî'nin doğduğu ya da ailesinin geldiği Bayrûn diye bir yerin olması gerektiği) ya da (ii) "dışarıklı" yahut "yabancı" anlamına gelen "Bayrûnî" kelimesinden alındığı (böylece de, al-Bayrûnî'nin içinde yaşadığı halka yabancı olması nedeniyle böyle adlandırıldığı). A. H. al-Bayhaqî ve al-Sam'ânî de böyle yapmışlardır; (al-Bayrûnî'nin yaşam öyküsü hakkında bilgi vermek zorunda olan) al-Bayhaqî, al-Bayrûnî'nin Bayrûn denen bir yerde doğduğunu belirtmiş, ancak böyle bir kentle ilgili olarak hiçbir şey duymadığı için, belki de, "tıpkı incinin ıstırdıye içinde bulunması" gibi, al-Bayrûnî gibi mükemmel bir insanın ancak olağanüstü ve görkemli bir kentten gelmiş olabileceğine inandığı için, bu kentin olağanüstü ve görkemli bir kent olduğunu söylemek zorunluğunu duymuştur¹⁴⁷; (*ansâb*'dan sözeden, al-Bayrûnî'nin yaşamının ilk yıllarını Khwârizm'de geçirmiş olduğunu ve "Bîrûnî" kelimesinin "yabancı" anlamına geldiğini bilmesi gereken) al-Sam'ânî'nin ise, Khwârizm'lilerin eyaletin dışından gelen ve onlardan biri olmayan herkese bu lakabı verdiklerini varsayarak, al-Bayrûnî'nin bu *nisbe* ile bilindiğini ve Khwârizm'lilerin yabancılardan bu adla sözettiklerini belirtmekte, al-Bayrûnî'nin, Khwârizm eyaletine mensup olmadığı izlenimini vermektedir¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Age., s. 63. (Al-Bayhaqî'nin, "al-Nayrûn"u "al-Bayrûn" yerine kullanmakla yanlışlığına düşünme olasılığını dikkate almıyorum).

¹⁴⁸ Age., fol. 98b.

("Balad" sözcüğünün, al-Sam'ânî tarafından, kasaba anlamında değil, "bölge/eyalet" anlamında kullandığını varsayıyoruz. Bununla birlikte, - daha önce varsaydığımız gibi - "balad"ı, "kasaba" ya da "başkent" anlamına gelen "madînah" karşılığı olarak kullanmış olma olasılığı da vardır. Böyle ise, söyledikleri yalnızca, al-Bayrûnî'nin Khwârizm'de bir kent ya da başkent olan Kâth'lı olmadığını doğrulamış olacaktır. Kullanılan dil, her iki yorumu da elverişli olmakla birlikte, kanımca, burada "balad", bölge/eyalet anlamında alınmalıdır; çünkü, bir

Hicrî üçüncü/dördüncü yüzyılda (daha önce ve belki daha sonra da). Sind'de, o zamanki al-Daybul ve al-Mansûrah kentleri (başkalarının yanı sıra) al-Balâdhûrî¹⁴⁹, al-İştakhrî¹⁵⁰, İbn Hawqal¹⁵¹, al-Muhallabî¹⁵², en çok da al-Bayrûnî'nin kendisi¹⁵³ tarafından sözü edilen bir yer vardı. (Büyük bir olasılıkla, bu yerin adı "Nîrûn" ya da "Nayrûn Kot"¹⁵⁴ idi). Arapçada, bu kentin adı, yazarı "Nîrûn" olarak okunmasını istese de, kolaylıkla "Bîrûn/Bayrûn olarak okunabilir; öyle görünüyor ki, Hicret'in 7. yüzyılında bazı kimseler böyle yapmışlardır. Bu nedenle, anlaşıldığına göre, ikinci adımı (başkaları

kentte oturanların o kentin dışındaki herkesi yabancı saymaları olası görülmemektedir. Ancak, gerçek böyle olmayıp yalnızca al-Sam'ânî'nin bir tahmini ise, onun hangi verilere dayandığını kesin olarak bilmiyoruz).

¹⁴⁹ *Futûh al-Buldân*, ed. Ridwân Muhammad Ridwân, Mısır, H. 1350/1932, s. 425.

¹⁵⁰ Age., s. 182 ve 185. (De Goeje'nin okuyuşu, *Bâ* ile, "البرون" dir).

¹⁵¹ Age., 323. (İbn Hawqal, burada al-İştakhrî'yi kelime çekime kopya etmiştir – eğer her ikisi de aynı kaynaktan kopya etmemişlerse. J. H. Kramers'in okuyuşu ise, *Nûn* ile, "البرون" dir. İbn Hawqal'ın kitabından alınan bir Sind haritasının faksimili, Sir H. M. Elliot, age., C. I, 32. sayfanın karşısında yer almaktadır. Bu haritada, al-Mansûrah ile al-Daybul arasında, adı hem, B, hem de N okunabilen "البرون" diye bir yer vardır. Ancak, Barani, *Al-Berûnî*, s. 34-35'te, Lucknow'da, *Kitâb Şûrah al-Ard'*in eski bir nüshasından bulunduğunu, bu nüshada, Nîrûn'un yerini gösteren bir haritanın yeraldığını belirtmektedir. Barani'nin, bu yerin adını Nîrûn olarak mı okuduğunu, yoksa haritada noktaların da mı yeraldığını bilmiyorum; her iki durumda da, yerin belirtilmiş olması gerekir).

¹⁵² Abû al-Fidâ', *Taqwîm al-Buldân*, ed. Reinaud ve De Slane, Paris, 1840, s. 349, al-Muhallabî'nin, Al-Bîrûn'un, Müslümanların yaşadıkları bir kent olduğunu söylediğini belirtmektedirler. Bu al-Muhallabî, çok büyük bir olasılıkla, *Al-Masâlik al-Mamâlik* adlı kitabın yazarı, abû al-Husayn al-Hasan b. Ahmad al-Muhallabî (ölümü: H. 380)'dir. Bk. İsmâ'il Pâşâ, *Hadîyah al-Ârifîn*, C. I, İstanbul 1951, s. 272. I. I. Krachkovski, *Istoria Arabskoi Geograficheskoi Literatury*, Moskova ve Leningrad, 1957 (çev. Salâh al-Dîn 'Uthmân Hâşim, *Ta'rih al-Adab al-Jugh-râfiyy al-Arabîyy*, Kahire, 1963, s. 230), abû al-Fidâ'nın, al-Hasan b. Ahmad al-Muhallabî'nin eserinden oldukça çok yararlandığını belirtmektedir. (Krachkovski'nin, bu görüş için kaynağı, abû al-Fidâ'nın *Tadwîm*'inin editörlerinden biri olan Reinaud'dur).

¹⁵³ *Al-Qânûn*, s. 552.

Yayımlanan metinde, söz konusu yerin adı, "Nûn"la, (نرون) olarak verilmektedir. Bu kentin koordinatları, al-Bayrûnî tarafından 94° 30' (Doğu) boylam ve 24° 45' (Kuzey) enlem [صدل كده] olarak verilmektedir.

¹⁵⁴ Bk. H.M. Elliot, *The History of India as Told by Its Own Historians*, ed. J. Dowson, C. I, Londra, 1867, s. 396-401.

arasında)' al-Bayrûnî'nin doğum yeri olduğunu belirtmem eklebirlikte, Bayrûn'un Sind'de yereldiğini söyleyen ve al-Bayrûnî'yi buraya bağlayan ibn abî Uşaybi'ah¹⁵⁵ ve ibn Sa'id¹⁵⁶ atmışlardır. (Abû al-Fidâ').¹⁵⁷ ve al-Qalqaşandi¹⁵⁸, ibn Sa'id'e dayanarak aynı şeyi yapmışlardır). Son olarak, kanımca, tüm bu bilgileri ilk kez al-Şahrazûrî, bugünkü biçimde birleştirmiştir: "Bayrûn/Bîrûn" denen olağanüstü ve görkemli nesnelere bulunduğu güzel kent, Sind'de, al-Bayrûnî'nin doğup büyüdüğü bir yerdi¹⁵⁹.

Daha önce, Yâqût, bizi başka bir yanlış yola götürmüştü. Bayrûn diye bir yerin adını daha önce hiç duymadığından, bu *nisbe*'nin, Farsça "yabancı" anlamına geldiğini bildiği "Bayrûnî" den geldiği sonucuna varmıştır. Bu konuda bilgili bir adama sorduğu soruya karşılık olarak o kişi (al-Sam'ânî'ye dayanarak mı?) Khwârizm'lilerin yabancılara bu adı verdiklerini, al-Bayrûnî'nin ayrılışı uzayınca, onun da kendileri için bir yabancı olduğunu belirtmiş, böylece de, onu "al-Bayrûnî" diye adlandırmaya başlayanların Khwârizm'liler olduğunu ima etmiştir¹⁶⁰ Bu açıklamayı tatmin edici bulmayan, ancak bu kimsenin, al-Bayrûnî'nin Khwârizm'li olduğu ve onu bu adla çağırınların Khwârizm'liler oldukları inancını paylaşır görünen Yâqût, al-Bayrûnî'nin, Khwârizm'in başkentinden olmayıp, taşradan geldiği *-min ahl al-rustâq-* ona bu adı verenlerin bu kentin halkı olduğu sonucuna varmıştır. Al-Bayrûnî'yi yeniden yaşattığı için kendisine (başkalarından çok) borçlu olduğumuz, E. C. Sachau, al-Sam'ânî, abû al-Hasan al-Bayhaqî, al-Şahrazûrî, al-Ghağanfar ve olasılıkla Yâqût al-Ĥamawî'nin ifadeleri ve *nisbe*'nin nereden geldiği sorunu karşısında, onun, Sind'de, Bayrûn'da doğduğu ya da oralı olduğu görüşünü hesaba katmaksızın, belki de, al-Sam'ânî'nin anlatımını, *Madînah Khwârizm*'den sözettiği biçiminde yorumlayarak, al-Bayrûnî-*Madînah Khwârizm*'de değil, Khwârizm eyaletinde doğduğu sonucuna varmış, doğum yerinin *Madînah Khwârizm*'in eteklerinde mi, yoksa, eyaletin herhangi bir yerinde mi olduğu sorusunu karşılıksız bırakmıştı.

¹⁵⁵ 'Uyûn al-Anbâ' fi Tabadât al-Aĥibbâ, C. III, Beyrut, 1957, s. 29-30.

¹⁵⁶ Bk. yukarıda not 29.

¹⁵⁷ Abû al-Fidâ', age., 349.

¹⁵⁸ *Subĥ al-'A'şâ'*, s. 64.

¹⁵⁹ Bk. E. C. Sachau'nun *Al-Āthâr al-Bâdiyah*'ya yazdığı girişte yer alan *Nuzĥah al-Arwâĥ*'tan alıntı, s. LIII.

¹⁶⁰ Yâqût, *Mu'jam al-Udabâ'*, s. 180.

Bununla birlikte, *Al-Berûnî* adlı eserinde büyük ölçüde Sachau'ya (kainca, Hâwâşî aracılığıyla, Muhammad al-Qazwîni'nin Sachau'nun görüşlerinin bir özetini verdiği *Çahâr Maqâleh*'ye) dayanmış olan S. H. Barani, öyle görünüyor ki, "al-Bayrûnî"nin "Bayrûn"dan gelmiş olması olasılığını daha büyük görmüştür; ama, Sir H. M. Elliot'un, "Bayrûn'un Sind'de" olduğu görüşüne karşı çıktığını bildiğinden, Khwârizm'in taşrasında (*nawâh*) al-Bayrûnî'nin doğduğu, bu adı taşıyan bir yer olması gerektiği sonucuna varmıştır. Öyle görünüyor ki, F. Krenkow, Sachau'nun görüşünü kabul etmiş, ondan ileri giderek, Kurkânj olarak kabul ettiği "*Madînah Khwârizm*"i belirlemiştir. (Bunun nedeni, Krenkow'un, sözkonusu dönemde Kâth'ın *Madînah Khwârizm* olduğunu bilmeyişi ya da daha büyük bir olasılıkla, al-Ghadanfar ve Sachau'nun "*Madînah Khwârizm*" sözleriyle Kurkânj'ı kastettiklerini sanmasıdır). 'Abd al-Salâm Nadwî, daha önce Barani gibi, Elliot'un eserini bildiğinden, al-Bayrûnî'nin, Khwârizm eyaletinin dışında bir yerde doğmuş ya da oradan gelmiş olduğuna inanmak için hiçbir neden görmemiş; *Madînah Khwârizm*'de doğmuş ise, al-Bayrûnî *nisbe*'sini açıklama olanağı olmadığını görmüş, bu nedenle, al-Bayrûnî'nin Khwârizm eyaletinin bir köyünde doğmuş olması gerektiği sonucuna varmıştır. S. H. Barani, *Al-Qânûn* adlı bildirisinde, daha önceki tutumunu değiştirerek, Bayrûn'u bütün bütün bir yana bırakmış, al-Bayrûnî'nin doğum yerinin Kâth dolaylarında bir yerde olduğunu öne sürmüştür. Bu tutum, sonuçta, al-Bayrûnî'nin *Madînah Khwârizm*'in dışında ya da yakınlarında doğduğu görüşüyle aynıdır; yalnızca, *Madînah Khwârizm*, "Kâth" olarak belirlenmiştir. Hamîd belki de Barani'nin görüşünü değiştirdiğini bilmediği için, al-Bayrûnî'nin, "tarihsel Khwârizm kenti" yakınlarında, Bayrûn denen bir köyde doğduğunu öne sürmüştür¹⁶¹. İdârah Tasnif-o-Tâlîf de ("tarihsel kent" sözleri dışında), aynı şeyi yapmış görünüyor. *Fikr-o-Nazar* başlıklı makale, Bayrûn/Nayrûn adlı yerin başka kişilerin yanı sıra, al-Bayrûnî'nin kendisi tarafından belirtildiğini bilmediği, ancak, Haydarabad (Dekka) kentinin bir kesiminin "Berûn" diye adlandırıldığını bildiği için, al-Mansûrah adlı ortaçağ kentinin, İndus nehrinin öte yakasına yayılmış olabileceğini, nehrin ötesindeki kesimin "Bârûn" diye adlandırılmış olabileceğini, bu Berûn'un da al-Bayrûnî'nin ailesinin kökeninin bulunduğu yer olabileceğini öne sürmüştü! (Kesin

¹⁶¹ *Hamîd 'Askarî, age., s. 457.*

yargılara varılmadığı, böylece de yanlış görüşlerin sözkonusu olmadığı görünüyorsa da, bu görüş bazı yanlışlar içermektedir. Nîrûn/Bîrûn, bu adı öğrendiğimiz aynı eski kaynaklara göre, al-Mansûrah ile al-Daybul arasında yeralan bir kasabadır¹⁶²; bu nedenle de, al-Mansûrah'nın, nehrin öte yakasında yayılması vb. sorunlar sözkonusu değildir).

Öyle görünüyor ki, üçüncü yanlış yolun son kaynağı, Al Ghağanfar'dır. Belki de al-Bayrûnî'nin eserlerini kopya ederken, "Madînah Khwârizm" in, o zaman al-Bayrûnî'nin sözünü ettiği aynı kent olmadığının farkına varamamıştır. Bu nedenle, kanımca, E. G. Browne, "Madînah Khwârizm" in, eyaletin başkenti ve antik bir kent olan Khiva olduğunu düşünmüştür. ((*Madînah Khwârizm*'in koordinatları da Browne'ü yanlışlığa sürüklemiş olabilir: al-Bayrûnî'nin doğum yeri için verilen koordinatlar, Khiva kenti için verilen sayılara çok yakından denk düşmektedir). İbn Hawqal'ın *Kitâb Sûrah al-Ard* adlı eserini baskıya hazırlamış olan J. H. Kramers, öyle görünüyor ki, al-Bayrûnî-

¹⁶² Bk. (i) Al-Balâdhurî, *Fütûh al-Buldân*, ed. Ridwân Muḥammad Ridwân, Mısır, H. 1350/M. S. 1932, s. 424-426.

[Muhammad ibn al-Qâsim, önce Daybul'a gelir, sonra al-Bayrûn'a (yani Nayrûn ya da Nayrûn Kot'a) gider, en sonunda da Brahmanâbâdh'ta görülür. Al-Balâdhurî, bundan başka (s. 426), al-Mansûrah'nın, sonradan, Brahmanâbâdh'a iki *farsakh* uzaklığında kurulduğunu da belirtmektedir].

(ii) Al-İştakhrî *Kitâb Masâlik al-Mamâlik*, ed. Dee Goeje, Leyden, 1927, s. 185.

[Al-Bayrûn, al-Daybul ve al-Mansûrah arasındaki mesafenin yarısında, al-Manşûrah'ya biraz daha yakın bir yerde bulunan bir kenttir].

(iii) İbn Hawqal, *Kitâb Şûrah al-Ard*, ed. J. H. Kramers, 2, bas., 1938, s. 323.

[Al-İştakhrî'de olduğu gibi].

(iv) Al-Bayrûnî, *Al-Qânûn al-Mas'ûdî*, s. 552.

(Al-Daybul, al-Nayrûn ve al-Mansûrah'nın koordinatları aşağıdaki gibi verilmektedir:

Al-Daybul – Boylam 92°30' Enlem 24°10'

Nayrûn – Boylam 94°30' Enlem 24°45'

Bamhanwâ – Boylam 95° 0' Enlem 26°40'

Al-Bayrûnî aynı zamanda, Bamhanwâ'ya al-Mansûrah dendiğini söylemektedir. *Kitâb al-Hind* adlı eserinde, al-Bayrûnî, Muhammad b. al-Qâsim'in Bamhanwa kentini ele geçirdiğini, bu kente şimdi al-Mansûrah dendiğini belirtmektedir. (Bk. *Alberuni's India*, s. 21).

nin, “*Madînah Khwârizm*” sözleri ile Kurkânj kentini anlatmak istemiş olacağı yolundaki varsayımı destekler nitelikteki daha önce adıgeçen kanıtlara (bazılarına) kapılarak yanılığa düşmüştür.

Al-Bayrûnî, bu biyo-bibliyograflardan birinin yerinde olsaydı, doğum yerini ya da *nisbe*'sinin nereden geldiğini ortaya çıkarmayı başaramadığını açıkça itiraf ederdi; onun hakkında yazmış olanlar böyle davranmamışlardır. Kuşkusuz, Mahmûd'un karşısında al-Bayrûnî'nin durumu, al-Bayrûnî aleyhine sonuçlanmış bir dâvâdır: İlk mahkemenin yargısı henüz bir yana bırakılmamıştır.

* * *

E K

I. *Qasîdah (Kasîde)*'nin kısaltılmış çevirisi :

Günlerimin çoğu ihsanla geçti; yüksek görevlere atandım. (İrâq'ın ailesi beni kendi sütüyle besledi; içlerinden biri olan Mansûr yetişmemi üstlendi. Şams al-Ma'âlî [Qâbûs] benimle bulunmaktan hoşlanırdı; oysa ben, acımasızlığı yüzünden ondan nefret ederim. Ma'mûn'un çocukları beni koruyuculukları altına aldılar; 'Alî hemen, sevecenlikle [eski yaralarımı] iyileştirdi; en sonuncuları Ma'mûn, yaşamımı zevkli kıldı, adımı yüceltti; beni insanların yöneticisi yaptı. Mahmûd da lûtfunu esirgemedi benden; beni varlıklı kıldı, övünmelerime, aşırılıklarına gözyumdu; bana soylu bir biçimde davrandı; hayattaki yerimi yüceltti.

Keşki ben de onlarla birlikte gitseydim! Keşki onların yanında daha çok kalsaydım!

Onların ardından gelenler de beni çağırıyorlar, ama çok seyrek olarak; bunu [yani, bu seyrek çağırılı] bir lûtf olarak görüyorum. Kuşlara yem olacak bir et parçası gibi Ghaznîn'de kaldım – artık çalışmalarına bile egemen değildim. Koruyucularımın yerinde şimdi onlara benzemeyen kimseler var; tüm insanlar kaçınılmaz olarak eşit olamazlar.

Zamanımda bilgileri bakımından dengim olmayan – benim gibi kendilerini araştırmaya ve sorunların çözümüne adanmış – en büyük efendileri yendim. Düşünce alanındaki başarılarımın ne denli büyük olduğunu Hintlilere ve Batılı bilim adamlarına sorun. Hiçbirşey onların başarılarımı kabul etmemelerine yol açamaz; gerçekten, herkes başarılarımı küçümsemekten kaçındı.

‘Abûd al-Faḥ (O!) bu dünyada benim efendimdi; gelin ateşli sözlerle övelim onu. Bu dünyada da, öte dünyada da aziz olsun! Yoksulların yardımına koşmaya devam etsin:

II. *İçinde (olasılıkla) biyografik atıflar bulunan şiirin çevirisi:*

Sen, ey ozan ! Görgü kurallarının üstüne barsaklarını boşaltmaya geldin yanıma. Beni övgülere boğdun; oysa beni yermek [senin de gösterdiğin gibi] bana saygı göstermenin yoludur.

Onun küstahça sakalının içinde yellendiğini gördüm –yok, tıpkı bir kuyruğa benzeyen kendi sakalının içine yellendi o. Şiirlerinde, soyumdan çift anlamlı kelimelerle sözetti. Tanrım! Soybağımı ben kendim bile doğru dürüst bilmiyorum; çünkü büyük babamın kim olduğunu kesinlikle bilmiyorum –babamı bile bilmezken, büyük-babamı nasıl bilebilirim? Gerçekten, ben abû Lahab’ım, yüzsüz bir yaşlı adam; evêt annem de bir odun taşıyıcısıdır. Övgü de, yergi de birdir benim için, ey abû Ḥasan, tıpkı ciddî ile şakanın [senin için] aynı oluşu gibi. Bu yüzden, beni övgünden de, yerginden de azat et; kendini ne birine, ne de ötekine ada; Tanrı aşkına anüsünü çalıştırıp durma!

* * *

